

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЇВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

Факультет соціальних наук та соціальних технологій

кафедра соціології

ОНЛАЙН ФОКУС-ГРУПИ ЯК МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СПРИЙНЯТТЯ
КОРУПЦІЇ СТУДЕНТАМИ НАУКМА

Дипломна робота
на здобуття академічного звання магістра соціології
студента Дубаса Михайла Олексійовича

Науковий керівник
доц., к. політ. н., Яковлєв М.В.

Робота допущена до захисту в ДЕК рішенням кафедри соціології
протокол №__ від _____ 2020 р.

Завідувач кафедри _____

Київ-2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
I РОЗДІЛ: Теоретико-методологічні засади дослідження сприйняття корупції.....	5
1.1. Категоріально-понятійний апарат дослідження корупції.....	5
1.2. Опис досліджень, пов'язаних із визначенням корупції.....	17
II РОЗДІЛ: Розробка інструментарію дослідження сприйняття корупції.....	29
2.1. Соціологічна інформація у якісницькій та кількісній дослідницьких парадигмах.....	29
2.2. Методологія виявлення корупції та її сприйняття: міжнародні та українські інструментарії.....	32
2.3. Структура та зміст інструментарію: обґрунтування загальної логіки.....	40
2.4. Застосування фокус-груп як методу дослідження сприйняття корупції студентством	44
III РОЗДІЛ: Апробація розробленого інструментарію дослідження сприйняття корупції.....	56
3.1. Аналіз результатів проведених онлайн фокус-груп щодо сприйняття корупції.....	56
3.2. Переваги та недоліки розробленого інструментарію дослідження сприйняття корупції.....	64
ВИСНОВКИ.....	69
ДОДАТКИ.....	75

ВСТУП

Корупція є нагальною проблемою як для економіки України, так і для українського суспільства загалом. Проводиться велика кількість різних опитувань і досліджень цього феномену (зокрема в Україні) задля визначення його головних аспектів і подальшої боротьби з ним, проте, незважаючи на це, рівень корупції в нашій країні залишається високим. Після Революції Гідності у 2014 році з'явився шанс на успішне проведення ряду реформ, які мали би забезпечити ефективне функціонування всіх гілок влади, їхню некорумпованість і повну взаємодію на благо всіх громадян України.

Дослідження, проведені в наступні роки, показали, що боротьба з корупцією, якщо і відбувається, то дуже повільно і не так ефективно, як хотілося б. Незважаючи на створення нових антикорупційних інституцій (НАБУ, НАЗК) і проведення низки реформ різних урядових структур (реформа органів поліції, реформа судової системи), ефективність подолання досліджуваного феномену є досі низькою. Особливістю подолання будь-якого негативного явища є, в першу чергу, обізнаність про нього, а також — ставлення до цього явища.

У цій роботі пропонується розробка інструментарію для аналізу сприйняття корупції студентами Національного університету «Києво-Могилянська академія» (далі — НаУКМА), оскільки саме студенти НаУКМА відіграли дуже важливу роль у кінці листопада 2013 року, коли одними з перших взяли участь у мирних акціях протесту через непідписання Віктором Януковичем (Президентом України на той час) договору асоціації з Європейським Союзом. На нашу думку, саме ставлення студентів до корупції слід проаналізувати, оскільки вони є головними претендентами на те, щоб стати рушієм змін в українському суспільстві та в майбутньому зробити свій внесок у реформування країни з метою забезпечення верховенства права і гідних умов життя для населення України.

Основною проблемою є відсутність інструменту оцінки сприйняття корупції (є індекс сприйняття корупції, що вираховується щорічно організацією Transparency International, базується на оцінках експертів і підприємців, проте

при його обчисленні не беруть до уваги оцінки пересічних громадян).

Метою роботи є розробка інструментарію дослідження сприйняття корупції студентами НаУКМА.

Об'єктом є студенти НаУКМА, а **предметом** — сприйняття корупції студентами НаУКМА.

Досягнення поставленої мети вимагає виконання таких взаємопов'язаних завдань:

1. Виокремити та описати характеристики феномену корупції, зокрема політичної.
2. З'ясувати особливості наявних методологій та підходів до дослідження феномену корупції.
3. Розробити інструментарій дослідження сприйняття корупції, що відповідав би сучасним українським суспільно-політичним реаліям.
4. Провести апробацію розробленого інструментарію дослідження сприйняття корупції задля з'ясування його переваг і недоліків.

Методологія дослідження: в основі методології дослідження лежить якісна дослідницька традиція; безпосередній інструментарій дослідження базується на проведенні онлайн фокус-груп; у дослідженні також використано метод аналізу документів. Саме за допомогою цих методів було розроблено опитувальник, який охоплює ключові складові поняття «корупції».

I РОЗДІЛ: Теоретико-методологічні засади дослідження сприйняття корупції

1.1. Категоріально-понятійний апарат дослідження корупції

Авторка видання *«Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз»* Галина Кохан пропонує ознайомитися з уже проведеними дослідженнями такого феномену як корупція (не лише політична), а також наводить широкий спектр тлумачень цього явища з точки зору науковців-представників різних дисциплін (зокрема соціологів, що має пріоритетне значення для цієї дипломної роботи).

На підтвердження актуальності даної роботи можна навести цитату з вищезгаданої книги: *«Окремим напрямом досліджень, який вимагає ретельного наукового вивчення і розроблення у вітчизняній науці, є методологія оцінювання політичної корупції»*. [Кохан, 2013]

Аналіз явища політичної корупції проводився за допомогою використання багатьох підходів, а саме:

- **моралістичного:** протистояння корупції ідеальній державі через неефективну діяльність органів державної влади, корупція вважалася невід'ємною складовою політики;
- **нормативного:** досліджувалася поведінка можновладців, що вмотивовувалася виключно метою їхнього особистого збагачення, акцент було зроблено саме на аналізі відхилень від стандартів, норм і цінностей;
- **теорії ігор:** чим більш поширеною є корупція в деякому середовищі, тим меншою є вірогідність того, що корумповану особу викриють і покарають, водночас ризик бути виключеними з системи є вищим для тих, хто не порушує законів і «грає за правилами»; одне з досліджень полягало у визначенні мінімальної суми коштів, за яку посадова особа погодиться порушити закон задля взаємної вигоди;
- **теорії соціальних змін:** внаслідок зміни в міжнародних відносинах (у тому числі економічних) було зруйновано низку авторитарних режимів, проте

водночас країни Західної Європи зіткнулися не з однією кризою, що спричинило в тому числі й зростання рівня корупції в цих країнах;

- **біхевіоралістичного:** основна увага приділялася поведінці виборців і тих, кого вони, власне, обирали; дослідники прагнули виокремити і впорядкувати основні форми корупційної діяльності, а також визначити наслідки такої діяльності для тих, хто її практикував;
- **мережевого:** прихильники цього підходу аналізували політичні партії, зв'язки всередині та поза ними, а також взаємозв'язки низки відносин, що формують вертикаль влади, із середовищем громадянського суспільства. Політик, згідно з цим підходом, є бізнесменом, здатним ефективно створювати мережі з іншими політиками, налаштовувати взаємодію всередині та між цими мережами, в основному заради отримання власної вигоди. Також політик орієнтований на посилення свого політичного впливу та створення «страховки», тобто прихильного ставлення до себе і у своїй партії, і в інших, а також у суспільстві загалом;
- **структурно-функціонального:** вивчалася діяльність різних органів влади, її ефективність, ставлення до проблеми корумпованості політиків. Також дослідники намагалися виокремити ключових акторів корупційної діяльності та з'ясувати, що саме спонукало цих осіб вдаватися до останньої;
- **компаративістського:** порівняння корупції залежно від політичних режимів у різних країнах, у різні періоди часу, класичне протиставлення США та СРСР;
- **інституціоналістського:** введено поняття «інституціоналізована тіньова реальність», яку сформували разом тіньові економіка, політика та право разом із корупцією. Тобто остання перестала бути просто явищем чи феноменом, корупція стала найвагомим елементом нової системи, що нерозривно пов'язана із повсякденним життям суспільства;
- **плюралістичного:** дослідники пропонували розглядати корупцію не лише в контексті економіки чи моральних аспектів, а і з точок зору інших дисциплін:

історії, культурології, політичної економії, в основу часто лягало використання системного підходу;

- **радянського:** згідно з цим підходом, корупції в СРСР не було, цей феномен був властивим лише «буржуазним суспільствам»; вважалося, що саме демократія пов'язана з явищем політичної корупції;
- **соціологічного:** дослідники аналізували ставлення громадян до порушень закону, порівнювали ставлення до корупції в колах можновладців і простого населення; часто фігурувало поняття «моральні втрати» (наприклад, ішлося про втрату честі, духовності, поваги до закону) через корупційну діяльність. В. Парето дослідив залежність між корумпованістю громадян і обраного ними уряду, виявилось, що в країнах, де громадяни відносно чесні, уряд теж є відносно чесним. [Кохан, 2013]

Сучасні дослідження корупції та її сприйняття можна поділити на три групи:

- 1) опитування домогосподарств чи фізичних осіб та організацій про їхній досвід щодо корупції;
- 2) експертні опитування щодо рівня корупції в конкретній країні;
- 3) комплексні показники, що поєднують опитування експертів, політиків і державних службовців. [Knack, 2007, процитовано у Ledeneva, Bratu and Köker, 2017]

Труднощі, пов'язані з вимірюванням такого феномену, як корупція, стосуються обґрунтованості (валідності) та надійності. Більшість дослідників вважають, що виміряти фактичний рівень корупції неможливо і, більше того, непрактично. *«Показники, які можуть бути кількісно виміряними та обчисленими (ті, що відображають оцінку сприйняття корупції певною групою людей) та політику, що проводиться з метою стримування корупції, можна вважати в кращому випадку приблизними. Навіть якщо соціальне конструювання «сприйняття» корупції залишити поза обговоренням, слід поставити під сумнів припущення, що складне і багатогранне явище можна*

оцінити та виразити однією змінною: шляхом «усереднення» уявлень людей про різні види корупції. У кількісній парадигмі корупційні практики, включені до усталених і загальноприйнятих індексів, далеко не пов'язані між собою, що може призвести до зміщення індексів. Якісне дослідження корупційних практик встановило так званий "вирівнюючий ефект" ряду практик, легітимізованих тим, що інші здійснюють фактично подібні обміни». [Bauhr, 2014, процитовано у Ledeneva, Bratu and Köker, 2017]

Існує проблема також і з використанням складених показників (індексів) під час аналізу корупції, оскільки такі показники включають у себе результати кількох досліджень. Джерела, в яких описують феномен корупції, часто є взаємозалежними, а це, у свою чергу, призводить до того, що раніше проведені дослідження певною мірою впливають на відповіді респондентів у майбутньому. Неможливо визначити ступінь «залежності» вищезгаданих джерел, і внаслідок цього користь від показників зменшується. Більшість індикаторів корупції не мають аналогів для порівняння динаміки їхньої зміни в часі, бо «жоден із індексів *Transparency International* до 2012 року не було взято для порівняння серед країн у одному й тому ж році». [Ledeneva, Bratu and Köker, 2017].

Операціоналізація поняття «корупції»

За Ш. Монтеск'є корупція була радше бюрократичною, ніж політичною, оскільки він стверджував, що це явище було спричинене інтервенцією до механізму управління державою. На його думку, корупція була дисфункцією, а можновладець у його розумінні — людина, яка точно перевищувала би свої службові повноваження настільки, наскільки це було б можливим. Ш. Монтеск'є, Н. Макіавеллі і Ж.-Ж. Руссо (одні з перших, хто використали термін «корупція» в значенні патології політичного організму) вважали, що цей феномен носить деструктивний характер, виникає внаслідок прагнення людей отримати владу і руйнує людські цінності [Руссо, 2001, процитовано у Кохан, 2013]. Як наслідок, люди стають слабкими і потребують сильного харизматичного лідера, котрий ладен відновити функціонування держави та

«пробудити» в громадянах патріотичні настрої [Machiavelli, 2007, процитовано у Кохан, 2013]. Так чи інакше, вищезгадані мислителі вважали, що саме влада корумпує людей, руйнуючи систему рівності, яка вважалася природною (як і закони, котрі були написані для забезпечення цієї рівності). Авторка пояснює *«ефект Токвіля»*, який полягає у парадоксі демократичних режимів, що спрямовані на посилення нерівності та в той же час не мають змоги задовольнити створений «попит» на прагнення людей до цієї нерівності. У працях Г. Гегеля, А. де Токвіля і А. Гамільтона людину було описано як таку, що прагне влади, власної вигоди, задоволення своїх амбіцій, при чому це вимагало виконання саме в момент «бажання», а цінності та норми моралі було витіснено на другий план. [Токвіль, 1999, процитовано у Кохан, 2013]

За визначенням Роберта Брукса, корупція — це навмисне невиконання або нехтування усвідомлюваним обов'язком, необґрунтоване застосування влади з мотивом отримання певної власної (більшою чи меншою мірою) вигоди [Brooks, 1970, процитовано у Ledeneva, Bratu and Köker, 2017]. Джонатан Роуз [2017] зазначає, що, згідно з цим визначенням, складно з'ясувати корумпованість особи, що не є членом певної формальної інституції. Якщо ж вважати закон вищезгаданим «усвідомлюваним обов'язком», то всі порушення закону громадянами можна назвати корупцією. Роуз критикує Брукса і наголошує на тому, що *«якщо корупція повинна означати щось одне, вона не може означати все одразу»*. [Rose, 2017]

Клітгаард надавав схоже пояснення і визначав феномен корупції як такий, що виникає через *«розбіжність між інтересами суспільства та агента (урядовця): корупція виникає тоді, коли урядовець зраджує інтересам суспільства, переслідуючи задоволення власних»* [Klitgaard, 1988, процитовано у Rose, 2017]. Складністю інтерпретації цього визначення є рамки поняття «зради». Наводячи приклад про державного службовця, що витрачає близько десяти хвилин (протягом робочого дня, за який він отримує заробітну платню за рахунок платників податків) на соціальну мережу Фейсбук, Роуз [2017] запитує, чи можна вважати це достатньою умовою для «зради». Іншими словами,

визначенню Клітгаарда бракує опису ознак, які можна вважати достатньою мірою значущими для того, щоб назвати певну поведінку корупційною.

Міжнародна антикорупційна організація Transparency International описує корупцію як «зловживання довіреною владою заради власної (приватної) вигоди». Отже, існує певний ідеальний спосіб використання влади (про який у визначенні не згадується), який трансформується через корумпованість в інструмент для отримання вищезгаданої приватної вигоди тим, хто довіреною владою зловживає. Роуз [2017] вважає, що цьому визначенню бракує пояснення понять походження «довіреної» влади, «зловживання» владою, а також «приватності» отриманої вигоди. Він наводить Північну Корею як приклад, оскільки там влада є не стільки «довіреною», скільки утримуваною проти волі громадян, і цікавиться, чи можна назвати цю країну корумпованою згідно з вищезгаданим визначенням. Оскільки Північна Корея займає одну з найвищих позицій в антирейтингу Transparency International серед корумпованих країн, можна зробити висновок, що визначення феномену корупції, запропоноване цією організацією, є в основному нормативним.

Роуз і Пеіффер [2019] визначають два головні критерії корупції:

- **порушення формальних бюрократичних стандартів:** йдеться про порушення законів та порядків, які регулюються через легальні процеси, підкріплені судовою системою;
- **порушення неформальних нормативних стандартів:** неформальні стандарти тут — норми щодо того, як мають поводитися урядовці (люди, наділені владою). Ці стандарти *«можна назвати «м'якими» законами, що формуються з психологічних очікувань, а не з правил, прописаних у статутах»* [Rose, Peiffer, 2019].

Якщо формальні і неформальні стандарти політичної поведінки є слабкими, політики самі отримують змогу поводитися так, як вважають за потрібне. Автори наводять приклад трансформації комуністичних суспільств (пост-радянських країн), політична поведінка в яких вважалася корупційною на Заході, проте була схвалена через *«першочерговість виживання внаслідок*

надання взаємних соціальних послуг» [Rose, Peiffer, 2019]. Економічна теорія, що допускає переслідування високопосадовцями власних інтересів, може стати наслідком отримання останніми прибутку від продажу корисних копалин, що належать державі, або навіть передачі державних активів новому самостійному суб'єкту господарювання, який контролюється цими ж високопосадовцями. [Solnick, 1998, процитовано у Rose, Peiffer, 2019]. Такі процеси особливо притаманні країнам, у яких відбувається внутрішній військовий конфлікт. Якщо ефективна і сильна державна влада відсутня, наслідком зазвичай стає *«ефективна хижацька поведінка в беззаконному світі»* [Dabla-Norris, 2002, процитовано у Rose, Peiffer, 2019].

Слово *«corruptio»* в перекладі з латини звучить як *«розбещення»*, *«загнивання»*, *«псування»*. За Г.Кохан, [2013] варіацією цього визначення в політичній парадигмі є розбещення можновладців отриманими повноваженнями і, як наслідок, повною узурпацією ними ж державної влади. Існує багато інтерпретацій визначення корупції, проте, на мою думку, всі вони описують однаковий набір ключових параметрів, які можна охарактеризувати як відхилення від норми, девіацію, порушення *«чистоти»*, правильності, законності та справедливості в цілому. У словнику англійської мови Семюела Джонсона [1756, процитовано у Rose, 2017] корупцію описано як *«порок (злочин); перекручення принципів; втрату чесності»*. По суті, ці визначення є нормативними, адже вони не пояснюють, що саме вважати корупцією, а лише наголошують на тих аспектах, які корупція *«псує»*.

Айша Варрайх [2014] вводить поняття *«umbrella concept»* для комплексного опису явища корупції через споріднені із нею феномени, як-от: клієнтелізм, патронаж, патримоніалізм і захоплення держави. Кожен із цих феноменів потребує окремого пояснення та детального опису його складових.

Клієнтелізм

Вперше цей феномен почали аналізувати на прикладі країн Латинської Америки і Південно-Східної Азії (країн, що розвиваються). Спочатку дослідники вважали, що клієнтелізм — явище тимчасове, котре послабиться і

зникне внаслідок процесів розвитку держави, але виявилось, що воно продовжує інсувати і в розвинених країнах. Згідно з визначенням Хопкіна, політичний клієнтелізм — це розподіл певних вигод між конкретними особами чи групами осіб в обмін на політичну підтримку. [Hopkin, 2006, процитовано у Varraich, 2014]. Муно виділив цей феномен у окрему неформальну інституцію, описавши її як соціальні відносини, що керуються неформальними правилами [Muno, 2010, процитовано у Varraich, 2014]. Хоча навколо визначення терміну клієнтелізму (як і корупції) багато дискусій і немає певного єдиного визначення, можна виділити його складові:

- *відносини в діадах* (відносини між клієнтом і патроном, у яких патрон — це той, хто використовує матеріальні та нематеріальні ресурси, які він контролює, і які може отримати клієнт на певних умовах. Це можуть бути політичний вплив на певні рішення, захист, посада або гроші. Найчастіше клієнт отримує від патрона вищезгадані вигоди за політичну підтримку);
- *взаємний обмін* (за Кауфманом — саморегульована форма міжособистісного обміну, що підтримується за умови виконання обома сторонами своїх зобов'язань, тобто надання тієї чи іншої форми вигоди або підтримки) [Kaufman, 1972, процитовано у Varraich, 2014];
- *ітерація* (за Айзенштадтом і Ронігером цей аспект уможливорює для обох сторін обміну прогнозування дій одна одною, це базується на параметрі надійності, що формується при повторюваних успішних транзакціях між сторонами) [Eisenstadt and Roniger, 1984, процитовано у Varraich, 2014];
- *ієрархія* (за Ронігером клієнтелізм — це залучення не рівних за різними ознаками індивідів до взаємовигідних відносин [Roniger, 2006, процитовано у Varraich, 2014]. Зазвичай патрон має вищий статус і використовує свої ресурси та владу задля захисту і підтримки клієнта, чий статус є нижчим, проте який у відповідь «розплачується» своїми послугами та підтримкою). [Nabyarimana, 2007, процитовано у Varraich, 2014]

Клієнтелізм і корупція — різні феномени, адже перший є формою соціальної організації, а другий — індивідуальною формою соціальної

поведінки. Клієнтелізм може існувати окремо, проте часто він є пов'язаним саме з корупцією, коли обидві сторони відносин намагаються грати роль патрона [Sajo, 2003, процитовано у Varraich, 2014]. Клієнтелізм, за Хікеном, може призвести до покупки голосів, створення «культури безкарності», а також підсилити мотивацію політиків використовувати корупцію заради отримання більшої влади [Hicken, 2011, процитовано у Varraich, 2014]. Делла Порта і Вануччі схематично зобразили залежність, яка доводить, що клієнтелізм є «провідником» для корупції:

Клієнтелізм — Підвищення кількості обмінів для отримання голосів — Підвищення вартості політики — Можливість одержання грошей політиками — Мотивація купувати голоси — Клієнтелізм [Kawata, 2006, процитовано у Varraich, 2014].

Патронаж

За одним із визначень, патронаж — це сукупність способів, якими політики розподіляють посади або послуги в обмін на підтримку протягом виборів [Arriola, 2009; Kopecky and Scherlis, 2008; Weingord, 1968, процитовано у Varraich, 2014]. Головними функціями патронажу є підтримка активної партійної організації, залучення виборців і однодумців, посилення внутрішньопартійної згуртованості, фінансування партії та кандидатів від цієї партії на державні посади [Souraf, 1961, процитовано у Varraich, 2014]. Патронаж може виступати інструментом стабілізації політичної ситуації в країні, проте на думку Джексона та Розберга, цей феномен може призвести до розподілу влади таким чином, що не буде прямого зв'язку між тими, хто керує державою і тими, хто в ній живе, тобто патронаж заповнить даний простір прихильниками, патронами, представниками та конкурентами (політичною елітою). [Jackson and Rosberg, 1982, процитовано у Varraich, 2014]

Патронаж може сприяти підвищенню рівня ефективності організації державної влади, за Вейнгородом цей феномен фактично забезпечує для партії монополію на доступ до державних посад, внаслідок чого інтереси прихильників цієї партії будуть представлені більш ефективно [Weingrod, 1968,

процитовано у Varraich, 2014]. З іншого боку, на мою думку, якщо припустити прихід до влади корумпованої партії (або олігархічного клану, як сталося в 2012 році в Україні), то така «ефективність» організації державної влади переросте в її узурпацію. Коли розподіл політичних посад здійснюється в «закритому» режимі, призначення відбуваються за хабарі, а від посадовців очікують на «відкати», то саме в цій точці патронаж перетинається з корупцією, бо сам стає формою останньої. [Korecky, Mair and Spirova, 2012, процитовано у Varraich, 2014]

Патримоніалізм

За визначенням Макса Вебера, патримоніалізм — це особливий приклад патріархального домінування, а саме децентралізації влади через передачу земель чи обладнання сином (якщо йдеться про сімейні відносини) або іншим залежним від батька (можновладця) особам [Weber, 1978, процитовано у Varraich, 2014]. Патримоніалізм ототожнюють із корупцією та навіть називають «теорією корупції». Характерними особливостями патримоніальних режимів є обмін ресурсами (посадами, ліцензіями, звільненням від відповідальності перед законом) між ключовими акторами в уряді та іншими впливовими особами (бізнесменами, головами профспілок і громадських організацій, олігархами). У обмін на вищезгадані ресурси урядовці отримують політичну та фінансову підтримку. [Theobald, 1982, процитовано у Varraich, 2014]

Захоплення держави (State capture)

На відміну від вищезгаданих аспектів, цей є «чистим видом» корупції та полягає в тому, що законам, обмеженням та регулюванням надають такого вигляду, який вигідний тим, хто має доступ до влади або ресурсів для обміну на привілеї такого доступу (через пряме хабарництво). Результатом такого захоплення є фактично пряме підпорядкування державного апарату інтересам приватних осіб (бізнес-еліти, великі компанії). На прикладі пост-радянських країн Хеллман нагадує про те, як великі підприємства внаслідок домовленостей із чиновниками змогли повернути собі орендну плату за допомогою маніпуляцій з державною владою. [Hellman, 2000, процитовано у Varraich, 2014]

Головною відмінністю феномену захоплення держави є те, що він орієнтований саме на зміну «правил гри», а це стає наслідком трансформації корупції із незаконної діяльності у правове поле, де корумповані дії вже будуть «вписані» до вищезгаданих правил і не будуть порушенням [Hellman, Jones and Kaufmann, 2000, процитовано у Varraich, 2014]. На мою думку, така форма корупції є найбільш небезпечною, бо вона орієнтована на пряме підпорядкування державного апарату відносно вузькому колу приватних осіб (організацій), а це ставить під загрозу верховенство права, оскільки звичайні громадяни фактично повністю виключаються з процесів прийняття рішень на державному рівні; в Україні це суперечить Конституції, де написано, що «єдиним джерелом влади в Україні є народ». [Конституція України, Розділ I, Стаття 5]

Ще одним типом корупційної поведінки є партикуляризм, що є прийнятним у суспільствах, де люди очікують від чиновників, що поділяють із ними схожі чи однакові ідентичності (тобто якщо чиновник і людина, наприклад, родичі або односельчани), сприяння у вирішенні особистих питань. Це також називають фаворитизмом, і хоча відтворюючи такий тип поведінки чиновники зловживають службовим становищем, роблять вони це не заради отримання матеріальної вигоди, а задля вираження солідарності та пов'язаності з тими, кому вони «допомагають». [Rose and Peiffer, 2019]

Слід звернути увагу на запропонований М. Джонсоном розподіл бачення корупції на аспекти. Перший із них — *особистісний*, що включає в себе посадовців і людей, які безпосередньо займаються корупційною діяльністю. Другий аспект — *інституційний*, що полягає у аналізі наявності дефектів у законах чи конкретних інституціях. Третій — *системний*, тобто загальне розуміння корупції, що виникає через ускладнення (проблеми, недостатній рівень взаємодії) базових відносин між суспільством і урядом [Кохан, 2013]. Варто навести цитату стосовно визначення політичної корупції з документів Генеральної Асамблеї ООН (34 сесія, 1979 рік): *«це виконання посадовою особою дій або бездіяльність у межах її посадових обов'язків за винагороду в*

будь-якій формі в інтересах того, хто надає цю винагороду як із порушенням, так і без порушення посадових інструкцій». [Валле, 2018]

Існує ряд критеріїв, за якими здійснюють оцінку політичних явищ (зокрема корупції), запропонованих В. Даном, зокрема:

- **результативність:** показує, чи обраний спосіб вирішення проблеми матиме «на виході» результат, що задовольнить мету, поставлену перед конкретною політикою. Одиницями вимірювання даного критерію є гроші або певні послуги;
- **ефективність:** особливу увагу звертають на співвідношення затрат (зусиль, вкладень як часового ресурсу, так і коштів) і отриманих результатів. Найефективнішими вважаються такі політичні курси, які потребують найменших витрат, проте забезпечують досягнення найвищих (за обраними критеріями) результатів;
- **адекватність:** визначення граничної межі або рівня, при досягненні яких будь-який обраний спосіб вирішення проблеми виконує завдання, що ставилися перед певним політичним курсом (задовольняє очікування від нього);
- **справедливість:** порівняння політичного курсу із уявленнями всередині суспільства щодо того, що вважати справедливим;
- **доцільність:** з'ясування того, наскільки відповідають здійснені витрати на завдання, що ставляться перед певним політичним курсом і доречність гіпотетичного виконання цих завдань;
- **достовірність:** визначення відповідності очікування способу вимірювання потрібних досліднику даних і реального способу вимірювання останніх;
- **надійність:** показує, наскільки точним є обраний інструмент вимірювання, тобто порівняння кількох результатів однотипних вимірювань;
- **точність:** визначення, наскільки точними є одиниці вимірювання, авторка наводить приклад номінальних змінних, а на противагу їм — порядкових або інтервальних (тобто метричних); йдеться про те, що дихотомічні запитання з

відповідями «так»/«ні» не дадуть змоги точно оцінити аспекти корупції, а певні кількісні показники, за якими легко ранжувати чи категоризувати країни, регіони, міста за певними критеріями, допоможуть зрозуміти феномен корупції набагато ефективніше і наочніше. [Кохан, 2013]

Однією з основних проблем вивчення та аналізу корупції є те, що саме явище корупції дуже важко визначити так, щоб це було загальноприйнятним і охоплювало всі можливі аспекти цього складного феномену. Головною ціллю аналізу такого явища, як політична корупція, є, на мою думку, посилення громадського контролю; якщо брати до уваги українські сучасні реалії, то йдеться про реалізацію конституційного права народу як єдиного джерела влади в Україні. [Кохан, 2013]

Г. Кохан [2013] зробила наступне припущення: люди, котрі ймовірно хотіли би дати хабар, не знають, хто саме з можновладців є корумпованим. З цього випливає, що чим останніх більше, тим меншою є вірогідність понести відповідальність за хабарництво, і навпаки відповідно. За умови великої кількості «успішних» угод між вищезгаданими суб'єктами рівень довіри громадян до держави та її інституцій буде знижуватися. Наслідками корупції на державному рівні також є тіньове фінансування політичних сил, зниження рівня ефективності державного адміністрування, ускладнення контролю (обліку) підприємницької діяльності, лобіювання інтересів окремих груп у парламенті, що в комплексі призводить до виведення політичної системи зі стану рівноваги, аж до загрози верховенству права.

1.2. Опис досліджень, пов'язаних із корупцією в Україні

Томас де Ваал у своїй статті *«Протистояння культурі корупції в Україні»* говорить про негативні настрої в українському суспільстві щодо еліт (у значенні найбагатших людей, що були при владі), наводячи приклад панамського скандалу, пов'язаного із п'ятим Президентом України Петром Порошенком. На думку автора, нічого незаконного в справах компанії «Рошен» із офшорною компанією не було, проте *«у свідомості звичайних українців залишилося враження, що їхні лідери прагнуть залишатися членами світової заможної*

еліти у той час, коли рівень якості життя в Україні знижується». [Де Ваал, 2016]

З іншого боку, політики схильні стверджувати, що винесені їм обвинувачення за корупційні дії — ніщо інше, як наклеп з боку політичних опонентів. Адвокати таких чиновників здатні довести в залі суду навіть те, що надання послуг великому бізнесу в обмін на грошову винагороду не є чимось незаконним. Навіть якщо є беззаперечні докази порушення закону таким чиновником, проте вони не призводять до винесення звинувачувального вироку в суді, він може стверджувати, що офіційне розслідування звільнило його від відповідальності, а звинувачення було спростовано як політично мотивоване. [Rose, 2019]

Т. де Ваал [2016] пропонує реформувати прокуратуру та суди, при чому починати радить із верхівки, головного керівництва. У свою чергу, хочу звернути увагу на те, що в країнах із високим рівнем корупції досить поширеними є явища «послуга за послугу», досі багато призначень на посади є повністю керованими зацікавленими особами [Кохан, 2013]. Саме через це для вищезгаданих «звичайних українців», навіть за умови наявності всіх необхідних критеріїв для здобуття певної керівної посади, реальні призначення є не завжди можливими через інколи навіть частково «спадкове» передавання наступникам. Виникає риторичне (поки що) запитання, чи не завадить цей фактор реформуванню і чи не залишиться система без фундаментальних змін, і все зведеться лише до кількох показових процесів або кадрових перестановок.

У першу чергу, слід звернути увагу на звіт за результатами опитування підприємців, експертів та населення в цілому *«Корупція в Україні: розуміння, сприйняття, поширеність»*, проведеного соціологічною компанією GfK Ukraine. На мою думку, почати інтерпретацію слід із загальних питань щодо обізнаності громадян у визначенні корупції, її рівня та заходів, що вживаються для боротьби з цим явищем, а також ефективності (чи неефективності) таких заходів.

Графік 1. Інформованість щодо корупції (вказана частка — респонденти, що визначили себе як достатньо проінформованих) за даними GfK Ukraine. [Буроменський, Волянська & Огай, 2018]

Із цього графіка, видно, що значна частина населення (близько 40%) не мають ніякого уявлення (або мають поверхнєве) про феномен корупції. Набагато гіршою є ситуація з обізнаністю щодо діяльності та існування державних органів, покликаних боротися з корупцією: серед опитаного населення лише близько чверті респондентів знають про існування вищезгаданих державних органів і такий же відсоток опитаних стверджують, що знають про ефективність роботи цих органів. [Буроменський та ін., 2018]. Якщо взяти до уваги той факт, що Національне антикорупційне бюро України було створено у 2015 році [Указ Президента України №217/2015], то постає питання щодо ефективної комунікації органів державної влади з громадянами, оскільки на момент проведення опитування (2017 рік) пройшло близько двох років з моменту створення НАБУ, а приблизно 75% населення навіть не мають уявлення про його існування та про ефективність його діяльності відповідно.

Графік 2. Ідентифікація корупції за допомогою методу «проективних ситуацій» (вказана частка — респонденти, що вважають описану ситуацію корупцією) за даними GfK Ukraine. [Буроменський та ін., 2018]

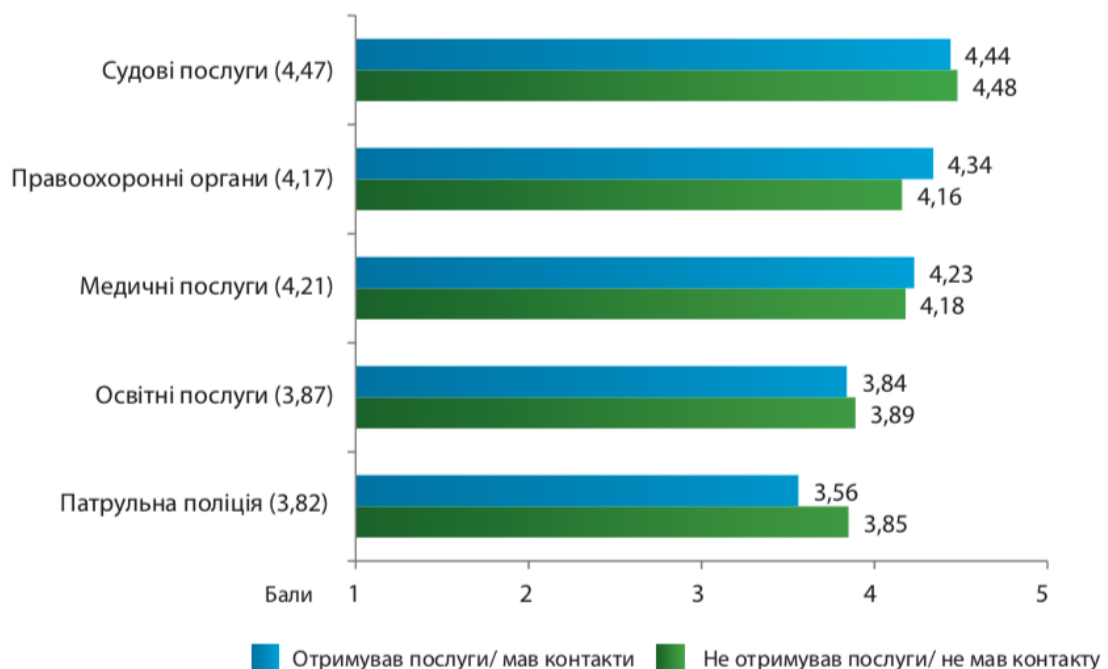
Наступною проблемою є сприйняття корупції громадянами, адже більшість із них керуються особистим досвідом і сформованими стереотипними уявленнями щодо вищезгаданого явища, проте це рідко є аналогічним із нормативно-правовим визначенням корупції в законодавстві України. Таким самим способом досліджували ідентифікацію корупції населенням у 2011 році, результати проінтерпретували наступним чином: «коректно ідентифікують корупційну складову 60% опитаних; виправдовують корупційну поведінку чи вважають її нормальною – 13%; схильні вбачати корупцію там, де вона взагалі відсутня – майже 20%» [Буроменський та ін., 2018]. Із графіка, поданого вище, можна побачити, що респонденти і зараз для ідентифікації корупції керуються більшою мірою соціальним підходом, ніж правовим. Цікавим є зауваження авторів аналізу щодо розбіжності між сприйняттям корупції та власне корупційним досвідом: як виявилось в ході дослідження, ті ж самі респонденти, що визначали певну дію (яка не була корупційною згідно з законом)

корупційною, в подальшому готові були толерувати таку дію і не вважали її корупцією. Також важливим висновком є те, що більшість експертів керуються таким самим набором «інструментів» для визначення корупції, як і підприємці та населення України, іншими словами *«експертне середовище орієнтоване більше на соціальне, ніж на правове визначення корупції»* [Буроменський та ін., 2018].

Графік 3. Індекс сприйняття поширеності корупції (розподіл по окремих сферах/інститутах) за оцінками населення та підприємців за даними GfK Ukraine. [Буроменський та ін., 2018]

У дослідженні було визначено показник сприйняття поширеності корупції, який назвали «індексом сприйняття корупції». Обчислювали цей індекс за допомогою кількох прийомів, як-от: «пряме запитання щодо поширеності корупції в Україні» (за п'ятибальною шкалою), «пряме запитання щодо поширеності корупції в окремих сферах чи інституціях», а також було вираховано середнє значення індексу поширеності корупції та розглянуто всі показники окремо для трьох досліджуваних категорій: населення, підприємців та експертів. На графіку 3, поданому вище, можна побачити розподіл оцінок населення та підприємців щодо поширеності корупції в різних сферах та інститутах [Буроменський та ін., 2018].

Графік 4. Вплив наявності контактів (отримання послуг) на індекс сприйняття корупції за даними GfK Ukraine. [Буроменський та ін., 2018]

Дослідники вирішили також з'ясувати, чи корелює індекс сприйняття корупції з наявністю чи відсутністю контактів із певними органами чи інституціями (отриманням чи неотриманням послуг від них). Проведення аналізу по всіх досліджуваних інституціях було неможливим, тому на графіку 4 можна побачити результати по декільком із них. Очевидно, що наявність контактів не дуже вагомо впливає на рівень сприйняття корупції, тому навіть якщо в людей і був власний некорупційний досвід у певній сфері, то це не

кардинально змінює оцінку корупції в останній, тобто така оцінка все одно залишається стереотипізованою та суб'єктивною [Буроменський та ін., 2018].

Упродовж багатьох років майже вся щоденна діяльність українців на всіх рівнях (від звичайного відвідування лікарні до відкриття власної справи) потребувала додаткових неформальних витрат. На думку Т. де Ваала [2016], пересічні громадяни просто не розуміли, звідки виникає корупція, і так само — де вона закінчується (та й чи закінчується взагалі), а також вважали державний апарат «хижаком», а не чимось, що має приносити добробут. Після Євромайдану систему було розхитано, проте, на жаль, не зламано і не змінено. Хоча новообрані лідери і поділяли погляди майданівців (або робили вигляд, що поділяли), все одно ключові особи (Петро Порошенко та Арсеній Яценюк) були вихідцями зі «старої системи». Автор також вказує на прогалини у реформуванні країни через факти уникнення покарання представниками режиму Віктора Януковича.

Корупція не може зникнути одразу, адже це довготривалий процес змін у культурі. Медіа можуть послугувати каталізатором у подоланні корупції, якщо правильно висвітлюватимуть події, що відбуваються в державі, а також пояснювати про ті чи інші випадки корупційних дій детально. Це допоможе простим громадянам бути проінформованими щодо різних аспектів життєдіяльності, що можуть ставитися під загрозу внаслідок неправомірних дій деяких посадовців, і готуватиме до відстоювання своїх прав без «допомоги» неформальних практик. [Де Ваал, 2016]

Томас де Ваал [2016] застерігає щодо приватизації державних підприємств: автор справедливо нагадує про події 90-х років минулого століття, коли через надто прискорені процеси приватизації державні підприємства було продано за дуже малі кошти; існує ризик, що це може повторитися знову (за умови відсутності ретельно напрацьованої правової бази для проведення приватизації), внаслідок чого бенефіціарами ймовірно стануть лише бізнесмени з великим політичним впливом, а це тільки посилить вплив тих груп, що мають його і сьогодні, тобто змін у системі не відбудеться.

Особливу увагу, на мою думку, слід приділити аналізу корупції в судовій системі, оскільки від діяльності цієї гілки влади залежить захист прав громадян України і забезпечення рівності громадян перед законом. Згідно з даними, отриманими GfK Ukraine під час проведення дослідження у 2011 році, *«корупційна складова виявилася у 12% ситуацій судового розгляду»*, а у 2017 році поширеність корупційних практик у судах зросла до 20% (причому кількість судових процесів за участі громадян знизилася); можливість пояснення таких змін вимагає подальшого дослідження явища корупції в Україні. Оскільки на момент опитування у 2017 році всього 1,7% респондентів мали досвід контактів із органами судової влади, це не дає змоги робити достатньо обґрунтовані висновки [Буроменський та ін., 2018].

Завдяки започаткованій реформі прокуратури в Україні суттєво зменшилася кількість прокурорів (із 18 000 у 2013-му році до 10 000 у 2017-му). Незважаючи на позитивні зрушення, двоє із останніх генеральних прокурорів (на момент виходу статті Т. де Ваала [2016] йшлося про Віталія Ярему та Віктора Шокіна) були *«the president's men»*. На мою думку, це вже є негативним аспектом, оскільки якщо прокуратура може хоча б гіпотетично піддаватися впливу особи, наділеної високими повноваженнями (у даному випадку — Президента України), то немає ніяких гарантій щодо її неупередженості та некорумпованості. Т. Де Ваал [2016] припускає, що кожен новий генеральний прокурор може припиняти переслідування акторів попереднього політичного режиму із двох причин: або їм також за це дають хабарі, або за умови подальшого розслідування злочинець може розкрити схеми чи домовленості тих, хто наразі займає керівні посади (що, у свою чергу, зводить усе до певної *«кругової поруки»* серед політичної верхівки України). Також ідеться про створення окремих органів для боротьби з корупцією в Україні, автор наводить НАБУ як приклад і говорить про те, що туди ввійдуть професіонали, незаангажовані та *«ще не заплямовані»* своєю діяльністю в минулому.

Стосовно парламенту, який досі є одним із найбільш корумпованих органів влади, Т. де Ваал [2016] звертає увагу на те, що на виборчі кампанії в

Україні витрачається дуже багато коштів (\$52 000 000 на парламентських виборах у 2014 році), зазначаючи, що у жовтні 2015 було зроблено досить вагомий крок до більшої «прозорості» внаслідок введення обмежень на приватне фінансування політичних партій. Висновком є необхідність «top-down» реформування вищезгаданих гілок влади та надання розголосу через медіа розслідуванням корупційних правопорушень на різних рівнях, що в результаті матиме вагомий вплив на культуру корупції в Україні. Роуз та Пеіффер [2019] стверджують, що саме фінансування виборчих кампаній великим бізнесом призводить до корупції, оскільки політики (у разі перемоги на виборах) часто намагаються певним чином компенсувати затрати своїх «спонсорів»: змінюють законодавство, щоб «прогалиною», наприклад, у податковому кодексі, могли скористатися ті, хто давав гроші на їхню виборчу кампанію.

Варто зазначити і про підкуп виборців. Це явище є досить поширеним в Україні, що підтверджує дослідження GfK Ukraine: на момент його проведення 8,7% респондентів за останній рік брали участь у виборах до органів влади (у 2015 та 2016 роках). Із цієї частки громадян 44% повідомили, що кандидати намагалися підкупити їх заради отримання голосів на виборах або заради вступу до певної партії. Також 62,5% опитаних вказали, що за останній рік мали схожий досвід, проте замість певної суми коштів їм пропонували подарунки, допомогу. Автори дослідження акцентують увагу на тому, що у вказаний період (2015—2016 рр.) вибори проходили не на всій території України, тому дослідники прогнозують вищі показники на всеукраїнських виборах. За депутатів, що використовували підкуп, віддали свої голоси 23,3% респондентів. За регіональним розподілом, найбільшу підтримку такі депутати отримали в Центрі (36% опитаних фактично продали свої голоси), а найменшу — на Півночі (18%) і Сході (16%), хоча майже половина респондентів зі Сходу не дали відповіді на це запитання. [Буроменський та ін., 2018]

Щодо публічних закупівель, то, на думку авторів звіту, створення системи «ПРОЗОРРО» започаткувало реформування цієї сфери. На графіку, наведеному

нижче, можна побачити сприйняття підприємцями поширеності корупції у ній. Із усіх опитаних підприємців у ході цього дослідження виявилось, що участь у публічних закупівлях за рахунок державного та місцевих бюджетів взяли 18,3% підприємств, а в закупівлях серед приватних компаній — 22% підприємств. [Буроменський та ін., 2018]

Графік 5. Сприйняття поширеності корупції в публічних закупівлях (середня оцінка визначалася за п'ятибальною шкалою) за даними GfK Ukraine [Буроменський та ін., 2018]

Підприємці визнають, що корупція є досі поширеним явищем у приватній сфері. За даними дослідження, власники малих компаній частіше стикаються з корупцією, а якщо говорити про регіональні відмінності, то слід зазначити, що у столиці України показники сприйняття поширеності корупції у публічних закупівлях є набагато вищими (від 55% до 60% вважають, що корупція є «поширеною» чи «дуже поширеною»), ніж середній показник по Україні (близько 45% відповідно). [Буроменський та ін., 2018]

Київський міжнародний інститут соціології (далі — КМІС) також провів ряд досліджень, які так чи інакше торкнулися теми сприйняття корупції населенням України. Зокрема йдеться про звіт по опитуванню, проведеному в лютому 2020 року методом САТІ (1500 інтерв'ю, похибка не перевищує 3%) — «Оцінка діяльності органів влади та реакція на актуальні події: Лютий 2020 року».

		Дуже успішно	Скоріш успішно		Скоріш не успішно	Повністю не успішно		ВАЖКО СКАЗАТИ/ ВІДМОВА
Припинення конфлікту на Донбасі	4-7 листопада	4	42	46	32	12	44	10
	22-25 листопада	3	37	40	30	21	51	9
	Грудень	4	36	40	34	16	50	10
	Лютий	2	23	25	38	32	70	6
Боротьба з корупцією у вищих ешелонах влади	4-7 листопада	4	19	23	33	36	69	8
	22-25 листопада	2	20	22	30	40	70	8
	Грудень	3	14	17	33	43	76	8
	Лютий	2	10	12	31	52	83	5
Розслідування резонансних кримінальних справ	4-7 листопада	2	16	18	36	34	70	12
	22-25 листопада	1	16	17	34	37	71	12
	Грудень	2	15	17	37	34	71	12
	Лютий	1	10	11	36	44	80	10
Зниження тарифів на послуги ЖКГ (опалення, газ, електрика, гаряча вода, вивіз сміття і т. д.)	22-25 листопада	1	15	16	36	39	75	9
	Грудень	2	16	18	36	37	73	9
	Лютий	1	13	14	37	43	80	5

Таблиця 1. Ставлення до політики, що проводиться нинішньою державною владою за даними КМІСу [2020]

Із поданих вище результатів опитування (питання в тайді виглядало наступним чином: «Наскільки успішно, на Вашу думку, нова влада (Президент України Зеленський, Кабінет Міністрів України, Верховна Рада України, правоохоронні органи) справляються з такими завданнями...?») можна зробити висновок, що абсолютна більшість респондентів (83% опитаних) вважають

боротьбу з корупцією неуспішною. Це доводить, що феномен корупції в Україні вимагає ретельнішого аналізу та подальшого вивчення.

II РОЗДІЛ: Розробка інструментарію дослідження сприйняття корупції

2.1. Соціологічна інформація у якісницькій та кількісній дослідницьких парадигмах

Кінг, Когейн і Верба [1994] звернули особливу увагу на те, що якісні та кількісні дослідження володіють однаковою логікою отримання автентичних висновків. У кількісних дослідженнях основна увага акцентується на конкретних величинах, які можна якимось чином виміряти, у той час, як якісні дослідження фокусуються на малій кількості випадків і використовують текстовий аналіз (наприклад, глибинні інтерв'ю). Також автори підкреслюють, що хороше наукове дослідження вимагає об'єднання в собі якісного та кількісного методів, адже інколи самих лише емпіричних (кількісних) або текстових даних недостатньо для того, аби зробити правильні висновки та припуститися найменшої похибки. Ми не можемо вважати один із методів більше чи менше науковим, адже мета у них обох – спільна, відрізняються вони лише технікою. Будь-яке дослідження не можна вважати однозначно достовірним, тому будь-які висновки, отримані в результаті дослідження, слід вважати умовними (ймовірнісними). Також відомі суспільствознавці Кінг, Когейн і Верба в одній із найбільш цитованих праць із політології визначають чотири характерні риси наукового дослідження:

1. *Метою дослідження є висновок.* Увага фокусується на кінцевих висновках, які можуть бути описовими або каузальними.
2. *Процедура дослідження є відкритою (публічною).* Тобто, необхідно, аби логіка та користь отриманих результатів могла бути оціненою іншими науковцями або суспільством.
3. *Висновки в дослідженні завжди є умовними.* Висновки не можуть бути однозначно правильними та безпомилковими. Дослідження вважається науковим, якщо його висновки можна поставити під сумнів, аби потім спростувати чи підтвердити.
4. *Зміст є методом дослідження.* У змісті того, що ми досліджуємо, може міститися метод, як саме це досліджувати. [King, Keohane, Verba, 1994]

Складність ситуації, яку ми аналізуємо, не повинна зробити висновки менш науковими, а невизначеність даних і брак інформації не повинні стати для нас перепорою, адже саме у такому випадку висновки можуть здивувати і виявитися напрочуд цікавими та непередбачуваними. Гіпотеза не може вважатися достатньо обґрунтованою, поки вона не є проаналізована емпірично та перевірена науково; тільки після проведення ряду випробувань та тестувань вона може вважатися поясненою. [King, Keohane & Verba, 1994]

Задля забезпечення валідності та надійності результатів дослідження у соціальних науках використовується *триангуляція*. Як метод вона успадкувала назву від геометричної фігури (трикутника), а також від навігації в морі (коли використовували дві відомі геолокації для того, щоб знайти необхідну (і невідому) третю). У соціальних науках цей метод полягає у використанні двох або більше підходів чи теоретичних перспектив у одному дослідженні для того, щоб мати змогу краще інтерпретувати його результати [Thurmond, 2001]. Паттон [1987, процитовано у Yin, 2003] виділив чотири типи триангуляції:

1. *Триангуляція даних* (коли результати, отримані в ході дослідження, порівнюються з результатами минулих досліджень) [Ромах, 2017]. Дензін [1970, процитовано у Thurmond, 2001] визначав три типи джерел даних: час, місце і особу, тобто важливим було де, коли і ким було зібрано певні дані;
2. *Триангуляція дослідників* (коли декілька дослідників разом працюють над аналізом певного явища, взаємодіючи один із одним) [Ромах, 2017];
3. *Триангуляція теорій* (коли декілька теоретичних підходів використовуються для аналізу певного явища з метою отримання більш надійних результатів) [Denzin, 1970, процитовано у Thurmond, 2001];
4. *Триангуляція методів* (коли поєднують кілька методологій для перевірки отриманих результатів): автор статті «Триангуляція як метод забезпечення валідності результатів якісних досліджень» пропонує саме такий варіант, який ми використали в ході нашого дослідження: «для підвищення валідності нашого умовного фокус-групового опитування, можна провести

додаткове анкетування цільової аудиторії з тією ж самою гіпотезою та співставити із результатами вихідного дослідження» [Ромах, 2017].

Таким чином, в ході написання цієї роботи було розроблено гайд для фокус-групового дослідження, проведено онлайн фокус-групи, а також у майбутньому може бути спроектовано кількісний опитувальник для підвищення валідності даних, отриманих за допомогою проведених онлайн фокус-груп. Отже, в нашому дослідженні було використано *триангуляцію методів і триангуляцію теорій*.

Хоча автор статті «*Five Misunderstandings About Case-Study Research*» Бен Фливбйєрг, директор головного управління програмами в Оксфордському університеті, говорить саме про кейс-стаді, на мою думку, це можна поширити на якісні методи загалом. Отже, ним було виділено наступні непорозуміння, з якими він не погоджується:

- Загальні або теоретичні знання є більш цінними, ніж практичні;
- Результати, отримані внаслідок аналізу поодиноких випадків (кейсів) не можна поширити на генеральну сукупність, а це означає, що така методологія не може мати жодної користі для розвитку науки.

Автор зазначає, що під час свого перебування та роботи в Гарвардському університеті він знайшов багато літератури та людей, які радили йому «*забути про загальноприйняті знання, рухатися вперед і займатися кейс-стаді*» [Flyvbjerg, 2006]. У статті наведено приклад спростування Галілеєм закону гравітації Арістотеля, який до цього майже 2000 років ніхто не брався критикувати чи перевіряти, при чому зроблено це було, як зазначає Бен Фливбйєрг [2006], «*не базуючися на широкому розкиді спостережень*». Мислення Галілея було експериментальним, тому і спростування базувалося на проведенні одного експерименту, що цілком справедливо можна вважати кейс-стаді. Автор статті звертає увагу на те, що не можна вважати кейс-стаді в будь-якому випадку підходящим методом, так само як і великі випадкові вибірки — неприйнятним, адже метод завжди залежить від досліджуваної проблеми та обставин, у яких цю проблему досліджують.

- Кейс-стаді найефективніше використовувати для висунення гіпотез, тоді як для їхньої перевірки слід застосовувати інші методи;
- Кейс-стаді мають похибку, «спрямовану на підтвердження», тобто дослідники намагаються всіляко довести попередньо сформовані переконання щодо обраної тематики;
- Підводити підсумки і формулювати теорії в результаті проведення кейс-стаді — складно. [Flyvbjerg, 2006]

Вищезгадана стаття є своєрідним «виступом на захист» кейс-стаді та якісницької методології в цілому. Флівбйєрг [2006] пише про феноменологію навчання і посилається на Бурйдо, який назвав «віртуозами» людей, котрі навчилися «гнучко» використовувати набір отриманих навичок. Він стверджує, що більшість людей є експертами повсякденної діяльності: інтелектуальної, технічної, соціальної (у статті наведено приклад їзди на велосипеді або вибору подарунків), проте лише мала частка людей є експертами у певних спеціальних навичках (у статті наведено приклад гри в шахи, написання симфонії). На думку автора, всі експерти володіють ґрунтовними знаннями, що стосуються сукупності кейсів у їхніх галузях; таким чином, лише поєднання аналітичної раціональності та вивчення кейсів можуть зробити з «новачка» експерта, а якщо людина просто вивчатиме набір фактів і правил (без контексту), то вона так і залишиться «новачком». Кемпбелл [1975, процитовано у Flyvbjerg, 2006] наголошує на тому, що якісні знання (common-sense) не можна замінити кількісними.

2.2. Методологія виявлення корупції та її сприйняття: міжнародні та українські інструментарії

Transparency International

Transparency International (далі — ТІ) — міжнародна антикорупційна неурядова організація, заснована 1993 року. ТІ розраховує найвідоміший показник корупції — Corruption Perception Index (далі — CPI), який

оприлюднюється щороку. Варто зазначити, що вона є неприбутковою, а головна її мета — забезпечити вживання антикорупційних заходів громадянським суспільством для боротьби з корупцією в світі та запобігти веденню злочинної діяльності, що є наслідком високого рівня корупції. Слід звернути увагу на те, що ТІ не проводить опитування самостійно, натомість вони використовують дані, отримані в ході дослідження тринадцятьма дослідницькими центрами і міжнародними установами. Головним показником СРІ є кількість балів, отриманих досліджуваною країною, на шкалі від «0» до «100», де «0» означає те, що рівень корупції є надзвичайно високим і «заміняє державу», а «100», відповідно, те, що корупція майже відсутня. [Transparency International, 2020]

За результатами звіту ТІ «Індекс сприйняття корупції 2019», Україна втратила два бали в рейтингу (наразі показник України в ньому — **30** зі 100 можливих балів), тобто повернулася на рівень 2017 року. Найближчі сусіди України (країни, з якими вона межує) мають наступні показники (від найвищого до найнижчого показника):

- Польща — 58 балів;
- Словаччина — 50 балів;
- Румунія — 44 бали;
- Угорщина — 44 бали;
- Білорусь — 45 балів;
- Молдова — 32 бали;
- Російська Федерація — 28 балів [За даними Transparency International, 2019].

Найближчими ж «сусідами» України в рейтингу є:

Джибуті (Африка) — 30 балів;

Азербайджан — 30 балів;

Україна — 30 балів;

Киргизстан — 30 балів;

Мальдіви — 29 балів [За даними Transparency International, 2019].

У світі лідерами з найбільшою кількістю балів є Нова Зеландія та Данія (87 балів у кожної з країн), анти-рекорд — у Сомалі (всього 9 балів). [За даними Transparency International, 2020]

Варто звернути увагу на те, що Білорусь, яка має 45 балів, випереджає Україну на **60** позицій у вищезгаданому рейтингу. Слід зазначити, що політичний режим у країні цілком імовірно впливає на можливість об'єктивно оцінити рівень корупції всередині неї. Оскільки саме від наявності вільного доступу до інформації залежить ефективність боротьби з корупцією, то можна припустити, що чим менш демократичним є режим у країні, то складнішим завданням стає вимірювання рівня її корумпованості без впливу представників влади цієї країни. Дослідження, описане ДіРієнцо [2007], було спрямоване на встановлення взаємозв'язку між доступом до інформації та рівнем корупції в країні. Отримані результати показали, що така залежність справді існує, а також — що за умови досягнення «цифрової» рівності між країнами (йдеться про забезпечення загальнодоступності інформації) вдасться знизити загальний рівень корупції на державному рівні та досягти розвитку міжнародного бізнесу. Це означає, що слід з'ясувати, показники з яких саме сфер життєдіяльності в країнах беруть для обчислення CPI, адже це надасть змогу пояснити суттєву різницю в балах України та Білорусі. Я надіслав листа до Transparency International, запитавши доступу до інструментарію, за допомогою якого збирали інформацію для вирахування CPI в Україні та Білорусі, щоб порівняти галузі, відмінності між якими (показники корумпованості) є найбільш яскраво вираженими.

У звіті ТІ також йдеться про те, що країни, територія яких знаходиться лише під частковим контролем урядів або в яких протягом довгого проміжку часу тривають військові конфлікти, знаходяться в кінці рейтингового списку CPI. Одним із найвагоміших недоліків CPI, на мою думку, є те, що цей індекс не охоплює приватний сектор, а *«оцінює корупцію в державному секторі — політичну та адміністративну, а не побутову корупцію»* [Transparency International, 2020].

Київський міжнародний інститут соціології

Київський міжнародний інститут соціології (далі — КМІС) — приватна компанія, створена у 1990 році, що проводить соціально-економічні, політичні, маркетингові дослідження, а також займається дослідницьким аудитом, консалтингом та дослідженнями здоров'я. На офіційному сайті місію КМІСу описано наступним чином: *«Надавати українському суспільству високоякісну інформацію про те, яким є його політичний, соціальний і соціально-економічний стан, і що думають про цей стан різні соціальні групи й категорії населення країни»*.

Щодо методології дослідження КМІСу «Стан корупції в Україні», то, згідно зі звітом, головними аспектами, які аналізували, були (дослівно):

- *«ставлення дорослого населення України до проблеми корупції;*
- *досвід населення щодо корупції;*
- *оцінювання населенням достатності й ефективності антикорупційних заходів, запроваджених органами влади та іншими учасниками;*
- *готовність населення долучатися до антикорупційної діяльності»*. [КМІС, 2015]

Недоліком цієї методології, на мою думку, є наявність прямих запитань про реальний досвід респондентів щодо корупції, як-от: *«Чи пропонували Ви або члени Вашої родини самі хабара (гроші, подарунки, протекцію, послуги) для отримання послуг?»* або *«Чи використовували Ви чи хтось із членів Вашої родини або державний чиновник особисті зв'язки, кумівство чи протекціонізм («блат») для отримання послуг?»* [КМІС, 2015]. Навіть за умови забезпечення анонімності, певна частка респондентів не надто охоче ділитиметься такою інформацією щодо себе або членів своєї родини, оскільки наведені вище питання є сензитивними і потребують особливої інтерпретації в опитувальнику. Серед підходів, запропонованих у підручнику «Методи опитування» для формулювання сензитивних запитань, є *«порушення принципу нейтральності запитання»*. Цей підхід полягає у з'ясуванні не самого факту, чи відбулася дія, а

того, як часто вона відбувається або коли відбувалася востаннє. Таким чином, респондентів(-ці) здаватиметься, що те, про що його (її) запитують, не є чимось табуїзованим або ненормальним [Паніотто і Харченко, 2017]. Можливо, доречно було би застосувати проєктивні методики для уникнення прямих запитань (принаймні для «перенесення» фокусу запитання з респондента на умовну знайому людину, наприклад) щодо корумпованості, тобто фактичної причетності до злочинів, респондентів або членів їхніх родин. Цей підхід також описаний Паніотто і Харченко і називається методом «загаданого знайомого», згідно з яким респонденти у більшості випадків розказують про свій досвід, проте без страху бути деанонізованими. Автори зазначають, що *«така індукована вибірка теж репрезентативна для генеральної сукупності»*. [Паніотто і Харченко, 2017]

Важливим є також питання про заходи, що визначалися респондентами як найбільш ефективні в боротьбі з корупцією. Наприклад, за даними дослідження, проведеного у 2015 році, респонденти обирали більш м'які форми покарання за корупційну діяльність (27,2% опитаних визначили підвищення рівня правової грамотності, громадського контролю і накладення грошових штрафів пріоритетними заходами, проте всього 13,5% обрали звільнення чиновників і подальшу заборону займати подібну посаду як форму покарання) [КМІС, 2015]. У нашому опитувальнику є питання, що спрямовані на з'ясування причин обрання тих чи інших заходів для подальшого запобігання корупції та боротьби з нею.

Слід зазначити, що у вищезгаданому опитуванні відсутні запитання щодо підкупу виборців. На мою думку, проаналізувавши цю проблему і ставлення до неї респондентів, ми отримаємо повніше бачення і розуміння феномену корупції в Україні, оскільки «купівля голосів» — поширене явище під час виборів на будь-якому рівні. Саме тому до нашого гайдю (а саме до **досвідного блоку**) увійшли питання щодо схильності деяких громадян «продавати» свої голоси під час виборів.

У дослідженні Портера [2009] результати описової статистики було представлено відповідями на три дослідницькі питання:

1. Що включає в себе корупція?
2. Кого включає в себе корупція?
3. Чому корупція виникає?

Ми використали ці питання під час побудови структури нашого гайду, об'єднавши перші два в описовий блок, а третє стало складово блоку стимулів і мотивацій.

Перше питання мало дві складові:

- *природу поведінки* (внутрішня корупція, коли хабарництво або корупційні дії здійснювалися серед працівників поліції; зовнішня корупція, коли вищезгадані дії здійснювалися між працівниками поліції та суспільством; і відокремлена корупція, коли полісмен вчиняв корупційну дію, не залучаючи ні своїх колег, ні інших членів суспільства зовні); у нашому гайді питання щодо природи корупційної поведінки увійшли до **понятійного блоку**.
- *тривалість поведінки* (одиничні випадки корупції та повторювані).

Друге питання визначало акторів, що здійснювали корупційну діяльність (у дослідженні Портера [2009] це були офіцери поліції). Третє питання включало мотиви корупційної поведінки і типи корупції (питання для визначення мотивів у нашому гайді також увійшли до **понятійного блоку**):

- *проактивна поведінка* (коли актор сам виявляє інтерес до вчинення корупційної дії та шукає шлях втілення своєї ідеї);
- *реактивна поведінка* (коли актор реагує на запити/пропозиції вчинити корупційну дію);
- *ситуативна реакція* (коли поведінка актора залежить від ситуації, в якій він перебуває).

Безумовно, дослідження корупції здійснюється і в правоохоронних органах, зокрема у вищих навчальних закладах МВС України: у

кваліфікаційних роботах і в публікаціях, автори яких працюють у МВС України, наприклад, у *Львівському державному університеті внутрішніх справ*, *Київському національному університеті внутрішніх справ*, можна відстежити виразну особливість дискурсу. Полягає вона у спробах виправдати корупційні дії співробітників МВС, при чому відповідальність автори вищезгаданих робіт найчастіше перекладають на уряд, недосконалість роботи державного апарату, низький рівень заробітних плат: *«Недостатнє фінансування негативно впливає на моральний та психологічний стан професорсько-викладацького складу у навчальних закладах МВС України»* [Погорецький і Волков, 2009] та інших акторів, що так чи інакше взаємодіють зі співробітниками МВС: *«Низький рівень знань студентів та відсутність у них мотивації до отримання таких знань провокує викладачів до вчинення корупційних дій та хабарництва»* [Погорецький і Волков, 2009]. Інколи в самому формулюванні вже наявне певне виправдання: *«Деколи співробітника міліції ставлять в такі умови, за яких він вимушений одержати хабар»* [Кісіль, 2009].

У «Юридичному часописі Національної академії внутрішніх справ» надають «формулу» для обчислення «Індексу корумпованості», проте жодних пояснень чи обґрунтування елементів цієї «формули» в тексті немає, тож залишається лише здогадуватися, як обчислити деякі з них:

$$I = \frac{n_1(+1,0) + n_2(+0,5) + n_3(0) + n_4(-0,5) + n_5(-1,0)}{N}$$

де:
 n_1 – орган корумпований,
 n_2 – орган істотно корумпований,
 n_3 – не змогли дати оцінку,
 n_4 – орган не дуже корумпований,
 n_5 – орган не корумпований,
 N – загальне число респондентів.

Скріншот 2. «Формула» для обчислення «Індексу корумпованості» за Никифорчуком Д.Й. і Бусол О.Ю. [2013]

У статті «Удосконалення механізмів державного управління для подолання корупційних проявів в органах внутрішніх справ України» О. Мосякіна [2014] (аспірантка кафедри державної служби та митної справи Академії митної служби України) пропонувала чотири головні заходи для подолання корупції в органах внутрішніх справ (далі — ОВС):

- втілення кадрової реформи (заміна правоохоронців, що давно працюють в ОВС, на нових, притягнення до відповідальності тих, хто брав хабарі);
- внесення змін до іміджу працівників ОВС (оновлення підходу до роботи, вигляду уніформи, службових автомобілів;
- підвищення заробітної плати, гарантування соціального пакету новим працівникам ОВС;
- виховання «почуття патріотизму» в працівників ОВС [О. Мосякіна, 2014].

Варто зауважити, що внаслідок проведення реформи, станом на 2020 рік вищезгадані пункти було втілено (повністю або частково) в життя, проте, як показують результати досліджень КМІСу, «рейтингу» працівникам правоохоронних органів в очах українців це не додало: рівень довіри громадян до патрульної поліції (порівняння 2017 і 2018 років) знову знижується — з 33% у 2017 році до 30% у 2018. Починаючи з 2014 року, рівень довіри збільшувався (тоді він становив трохи більше 15%), проте з часом, скоріше за все — через невідповідність реальних результатів роботи працівників МВС очікуванням громадян, цей показник знову пішов на спад [За даними КМІСу, 2018].

Таким чином, на основі використання загальних політекономічних законів, об'єктивною і обґрунтованою вважаємо формулу:

$$E = mc^2, \quad (4)$$

де E – влада;

m – гроші;

c – ступінь корумпованості суспільства.

Скріншот 3. «Формула» визначення ступеню корумпованості суспільства за Фоміною М.В. [2012]

Слід також звернути увагу на те, що в методологічних роботах або статтях (якщо можна їх так назвати взагалі), які було проаналізовано, наведено незрозумілі «формули» (побачити це можна на скріншоті, поданому вище), обґрунтування яких є досить сумнівними і не зовсім прозоро поясненими. [М. В. Фоміна, проф., доктор економічних наук, 2012].

2.3. Структура та зміст інструментарію: обґрунтування загальної логіки

Наш гайд умовно поділено на блоки, кожен із яких буде описано нижче. Загалом питання мають виявити наявні у респондентів знання щодо корупції як явища (включаючи інформацію про її рівень в Україні, про державні інститути, які мають стримувати/протистояти цьому феномену, а також про ефективність діяльності останніх). Після з'ясування того, наскільки респонденти є обізнаними щодо теоретичних складових корупції як явища, ми спробували за допомогою проєктивних методик дізнатися, який досвід сприйняття, протидії чи пасивного спостерігання мають студенти, опитані протягом онлайн фокус-груп. Далі питання були спрямовані на виявлення різних стратегій, що, на

думку респондентів, можна було би успішно реалізувати для подолання корупції в Україні (чи принаймні істотного зниження її рівня). Одне з ключових запитань стосувалося причин небажання людини «розривати» так званий «корупційний ланцюг», ланкою якого вона є. Статусно-кваліфікаційні питання навмисно подані майже наприкінці, щоб у респондентів на початку інтерв'ювання не склалося враження, ніби їх хочуть деанонімізувати.

Понятійний блок (definitional)

Перший блок нашого гайду — понятійний. Він включає в себе запитання щодо загального визначення феномену корупції респондентами, а саме того, що вони вважають корупцією, які прояви даного явища, а також імовірні причини його виникнення можуть назвати. Це допоможе визначити, наскільки учасники онлайн фокус-груп є обізнаними в даній тематиці та з'ясувати, як саме вони операціоналізують феномен корупції.

Цей блок спрямований також на з'ясування того, на кого (або на що) саме респоненти покладають відповідальність за рівень корупції в Україні та боротьбу з цим явищем. Оскільки корупція в цілому негативно впливає на державний бюджет, знижує ВВП, зменшує кількість робочих місць, то наслідками усього перерахованого стають зменшення податкових надходжень і зниження рівня довіри до органів державної влади [Rose, 2017]. Оскільки в Україні є спеціально створені інститути для боротьби з корупцією, було би цікаво дізнатися думки респондентів щодо ефективності таких інститутів (НАБУ, НАЗК, Вищого антикорупційного суду). Додатково цей блок містить питання, що стосуються другого і третього аспектів бачення корупції за М. Джонсоном, описаними на 14-й сторінці цієї роботи (І розділ, підрозділ 1.1). Ці аспекти, інституційний і системний, включають у себе аналіз законів та інституцій на наявність дефектів, а також розуміння феномену корупції як такого, що виник внаслідок проблем на рівні комунікацій та взаємодій між урядом і суспільством.

Досвідний блок (experintal)

У цьому блоці містяться питання щодо участі респондентами або їхніми знайомими в корупційній діяльності. Також за допомогою питань цього блоку можна визначити, в чому респонденти вбачають свою роль у процесі запобігання корупції та боротьби з нею (графік, поданий нижче, вдало ілюструє те, що досить високий відсоток громадян, понад 19%, все ще не готові до активних дій для захисту своїх прав). За даними дослідження КМІСу [2015] понад 60% громадян України вважали, що саме Президент України зобов'язаний боротися з корупцією, в той час як всього 24% громадян України покладали цей обов'язок на самих себе.

Графік 6. Дії, виконувати які громадяни готові для захисту своїх прав за даними КМІСу [2015]

За даними цього ж дослідження, громадяни України, «які декларують свою готовність обстоювати власні права перед вимагачем різними засобами, стають дедалі активнішими, і, навпаки, тих, хто не готовий жодним чином відстоювати свої права, на сьогодні стало значно менше» [КМІС, 2015]. Цей блок також містить питання, що стосуються першого (а саме — особистісного) аспекту бачення корупції за М. Джонсоном, описаним на 14-й сторінці цієї роботи (І розділ, підрозділ 1.1). Цей аспект включає в себе урядовців і громадян, що безпосередньо займаються корупційною діяльністю.

Схема 1. Структура розробленого опитувальника

Цей блок включає і питання, що стосуються аналізу уявлень респондентів про стимули і мотивації тих людей, що так чи інакше мають досвід корупційної діяльності (або спостереження останньої). Йдеться також і про таке явище, як підкуп виборців, описане на 24-й сторінці цієї роботи (І розділ, підрозділ 1.2). У

цьому блоці є питання, що мають на меті дізнатися чому деякі громадяни схильні «продавати» свої голоси.

Блок питань для уточнення позиції респондентів щодо корупції

Цей блок містить питання, спрямовані на те, щоб дізнатися, як саме респонденти бачать подальшу боротьбу з корупцією в Україні, а також для з'ясування того, які дії, на думку респондентів, точно не допоможуть у подоланні цього феномену. Важливим було дізнатися, що саме, на думку студентів НаУКМА, сприяє «нерозривності» корупційного ланцюга, і які шляхи пропонують респонденти для ефективнішого протистояння корупції в Україні в найближчому майбутньому.

2.4. Застосування фокус-груп як методу дослідження сприйняття корупції студентством

За Едвардом Ферном, завдання, що ставлять дослідники перед фокус-групами, бувають трьох видів: розвідувально-дослідницькі (exploratory), базовані на досвіді (experiential) і «клінічні» (clinical). Перший тип завдань включає в себе генерацію нових ідей, збір унікальних переконань, виявлення очікувань, потреб і проблем, а також (що є важливим саме для нашого дослідження) пояснення заплутаних або не до кінця розкритих результатів (puzzling results) кількісних досліджень. Перед проведенням таких фокус-груп дослідник має лише здогадки про те, чим керуються люди перед тим, як зайняти певну позицію та сформулювати відповідну точку зору. Мета фокус-груп у даному випадку — розробка переліку критеріїв для подальшого підтвердження або спростування попередніх припущень дослідника. [Fern, 2001]

Завдання другого типу (що базуються на досвіді) дозволяють спостерігати за «природними установками» учасників фокус-груп. Природні установки — засвоєні типи поведінки, що сприймаються людьми як усталені. Що ближче люди пов'язані у суспільному житті (поведінкою, уподобаннями), то більше спільного досвіду вони матимуть. Калдер навів приклад, що групи, сформовані

з членів родин, мають більше спільного, ніж групи, що складаються з членів однієї громадської організації. Фокус-групи, перед якими постають завдання другого типу, використовуються для кращого розуміння знань, мови та досвіду респондентів. Такі фокус-групи можуть мати два застосування в теорії: триангуляція (коли дослідник хоче порівняти результати, отримані різними методами) і підтвердження (порівняння дослідником отриманих результатів зі своїми попередніми припущеннями). [Calder, 1977, процитовано у Fern, 2001].

Підхід, що базується на досвіді, також можна назвати феноменологічним. Він суттєво відрізняється від інших поділом знання на повсякденне і наукове. Ще однією відмінністю є різниця в меті досліджень: цей підхід, на відміну від інших, орієнтований на аналіз саме спільного життєвого досвіду, а не унікального. Калдер називає це *«інтерсуб'єктивністю, що полягає у загальноприйнятих уявленнях і поясненнях повсякденності, які поділяє певний набір соціальних акторів»* [1977, процитовано у Fern, 2001].

Стосовно дослідницького (exploratory) і «клінічного» (clinical) підходів, слід зауважити, що за умови їхнього використання дослідник робить акцент на відмінностях між індивідами, а не на ознаках, що є спільними для них. Клінічний підхід також називають груповим глибинним інтерв'юванням [Goldman and McDonald, 1987, процитовано у Fern, 2001]. На думку Ферна, цей підхід може використовуватися лише в маркетингових дослідженнях, оскільки є два переконання, на яких базується «клінічний» підхід:

- 1) Причини різних типів людської поведінки невідомі для самих людей, хоча є очевидними для їхнього оточення;
- 2) Вищезгадані невідомі причини можуть бути усвідомленими тільки внаслідок клінічного судження. [Fern, 2001]

Калдер називав цей підхід квазінауковим, оскільки, на його думку, дослідження, що базувалися на такому підході, могли забезпечити тільки отримання повсякденних знань, замаскованих під наукові. Для прикладу автор наводить використання «клінічних» фокус-груп для *«визначення мотивації купувати товари певного бренду»*, тобто інформація, отримана в ході таких

досліджень, використовувалася для планування рекламної стратегії брендів. [Calder, 1977, процитовано у Fern, 2001]

Метод фокус-груп, зокрема дослідницького та клінічного підходів, часто вважають квазінауковим, проте Ферн не погоджується з цим і стверджує, що знання, отримані в результаті проведення фокус-групових досліджень, можуть виявитися більш науковими, ніж ті, що були отримані з кількісних опитувань [Fern, 2001]. Калдер і Кемпбелл надавали особливого значення крос-валідації, коли описували наукове теоретизування. Вони звернули увагу на те, що за допомогою крос-валідації можна перевірити узгодженість спостережень, отриманих у ході фокус-групового дослідження, із теорією, що намагається пояснити ці спостереження. [Calder, 1977; Campbell, 1988, процитовано у Fern, 2001]

За Дженні Кітзінгером, фокус-групи як метод ідеально підходять для вивчення соціальних питань і культурного конструювання досвіду. Цей метод враховує основні переконання та теоретичний бекграунд, набуті людьми, і в результаті дає змогу зрозуміти, як респонденти пояснюють те, що вони роблять (передумови, причини, обґрунтування). *«Дані, отримані цим методом, постають перед дослідником у вигляді багаторівневої та динамічної природи сукупностей точок зору людей, при чому ці точки зору найчастіше не є сталими, для них характерні плинність, відхилення та суперечності».* [Kitzinger, 1994, процитовано у Pösö, Honkatukia and Nyqvist, 2008]

Використовуючи досвід проведеного вищезгаданими науковцями фокус-групового дослідження насилля у двох навчальних закладах Фінляндії, слід акцентувати увагу на відборі респондентів та формуванні груп: у їхньому випадку дослідження проводилося у двох інституціях, і групи з них були сформовані за двома принципами. Співробітники першої інституції запропонували свою допомогу у формуванні груп, пояснюючи це тим, що учасники точно знатимуть один одного і одна одну. Це повинно було полегшити процес обговорення, адже більшість членів усередині кожної з груп були знайомими між собою. Натомість у другій інституції групи формували самі

дослідники, а основним критерієм відбору став добровільний вибір: кожен учасник або учасниця називали тих, із ким хотіли би поспілкуватися на тему дослідження, що проводилося. Отже групи, сформовані за першим принципом, були «purpose-constructed», а за другим — «pre-existing» [Bloor, 2001, процитовано у Pösö, Honkatukia and Nyqvist, 2008]. Дослідники дійшли висновку, що обговорення краще відбувалося в групах, сформованих за другим принципом, оскільки респонденти за власним бажанням обирали співрозмовників для подальшої дискусії (аби поділитися своїми поглядами та досвідом) щодо явища, яке досліджували. Обговорення учасниками «purpose-constructed» груп виглядало радше як виконання обов'язку, хоча участь у фокус-групах була добровільною [Pösö, Honkatukia and Nyqvist, 2008]. Це спонукає формувати вибірку для нашого дослідження за таким самим принципом, тобто щоб респонденти самі обирали зі свого оточення (середовища НаУКМА) тих, із ким хотіли би подискутувати про корупцію, поділитися своїм ставленням до цього феномену.

Варто також зауважити, що в багатьох відомих дослідженнях саме студентів використовували як піддослідних. Наприклад, Соломон Аш у своєму дослідженні конформності в 1935 році: до вибірки потрапили 50 студентів-чоловіків з коледжу Swarthmore [McLeod, 2008]. Ще одним прикладом може послугувати дослідження, що отримало назву «*Smoke-filled room study*», проведене в Колумбійському університеті для аналізу соціального впливу групового тиску на поведінку людей у разі виникнення надзвичайних ситуацій. Вибірку також було сформовано студентами цього університету [Kinatader, Warren, 2016]. Слід зазначити і про добре відомий Стенфордський тюремний експеримент, проведений у 1971 році Філіпом Зімбардо. Піддослідними в цьому експерименті теж виявилися студенти [McLeod, 2008]. Безумовно, експеримент як методологія дослідження має свої обмеження, але поширена практика перевірки припущень про різні соціальні та психологічні феномени на студентах вказує на можливість та прийнятність такої практики, що зокрема обґрунтовує і апробацію дослідницьких інструментаріїв на студентах. Отже,

якщо у таких відомих навчальних закладах, як Стенфорд, залучають студентів до експериментів, то апробація на студентській спільноті методологічних інструментаріїв видається цілком виправданою.

На перший погляд, дослідження, що мають в основі якісницьку методологію, здаються досить прямолінійними та простими. Це створює хибну ілюзію щодо використання якісних методів: багато хто вважає, що це не складно, проте насправді все інакше. Перед безпосереднім використанням інструментарію дослідник повинен бути ґрунтовно обізнаним у всіх аспектах збору необхідних йому даних. Внаслідок розвитку технологій на допомогу якісним методам прийшли нові інструменти: цифрові відеокамери та диктофони, програмне забезпечення для транскриптів; це полегшує трансформування даних із одного типу в інший і суттєво заощаджує час дослідників. Розвиток Інтернет-платформ на сьогоднішній день дозволяє залучати віртуальні формати спілкування онлайн, що суттєво змінило шляхи збирання якісних даних. [Stancanelli, 2010]

Одним із найбільш вагомих недоліків офлайн фокус-груп є обмеженість у часі та просторі, адже необхідно визначити респондентів, що туди увійдуть, підготувати і забезпечити їхнє перебування у місці проведення фокус-групового дослідження. Існує цілий ряд причин, із яких велика кількість респондентів є важкодоступною: фізична та економічна нездатність деяких респондентів бути присутніми, відсутність одного часового проміжку, що був би кофмортним для всіх учасників фокус-групи або відсутність зручного для всіх у логістичному плані місця відповідно. [Stewart and Shamdasani, 2016]

Дослідження, проведені онлайн, виявили існування взаємозв'язку між поведінкою респондента у віртуальному середовищі та в реальному житті. Це стало доказом того, що відмінності між реальним та віртуальним світами розмиваються та стають все менш суттєвими. Це дозволяє вважати проведення онлайн-досліджень «рівноправними» із офлайн-дослідженнями, тобто соціальні взаємодії та переваги фокус-групових досліджень у традиційному розумінні можна перенести в онлайн-середовище [Yoon and Vargas, 2014, процитовано у

Stewart and Shamdasani, 2016]. Потенційна анонімність може сприяти більш охочому вираженню думок респондентами, особливо якщо йдеться про сензитивні теми. З іншого боку, слід взяти до уваги і той факт, що люди можуть видавати себе не за тих, ким вони є, або ж не всі охоче ділитимуться певною особистою інформацією з незнайомцями онлайн. Ці фактори слід враховувати, тож за умови попереднього відбору респондентів, їх ідентифікації та ретельної перевірки запитань (чи не є деякі з них сензитивними) можна уникнути небажаних проблем із онлайн фокус-групами. Також перевагою онлайн-формату стане і те, що в такий спосіб можна буде залучити до обговорення респондентів, зустрічі з якими вживу складно організувати (фахівці найвищого рівня, урядовці, загалом люди, котрі займають високі посади і мають дуже мало вільного часу). [Stewart and Shamdasani, 2016]

За умови проведення фокус-груп онлайн, так само, як і у випадку з «face-to-face» фокус-групами, метод полягає у проведенні модерованого обговорення певної теми. При цьому, під час офлайн фокус-груп респонденти можуть почуватися некомфортно через постійне усвідомлення того, що за ними спостерігає хтось, кого вони не бачать. Онлайн фокус-групи не стикаються з такою проблемою, хоча також вимагають виконання всіх етичних вимог так само, як і «face-to-face» фокус-групи [Stewart and Shamdasani, 2016]. Опитування учасників онлайн фокус-груп показали, що респонденти надають перевагу участі в такому виді досліджень через те, що це набагато зручніше, адже є можливість гнучкого планування в часі, а також участь в обговоренні можна брати прямо з дому або з робочого місця. [Zwaanswijk and van Dulmen, 2014, процитовано у Stewart and Shamdasani, 2016]

Респонденти онлайн фокус-груп звернули увагу на те, що протягом обговорення онлайн вони зберігають анонімність, а також зазначали про кращу зосередженість на темі обговорення, ніж у звичному (офлайн) форматі, і про відсутність візуальних факторів, пов'язаних із обговореннями в групах, які зазвичай відволікали. Деякі учасники стверджували, що сам процес обговорення в режимі онлайн перебігав не так жваво, як під час «face-to-face»

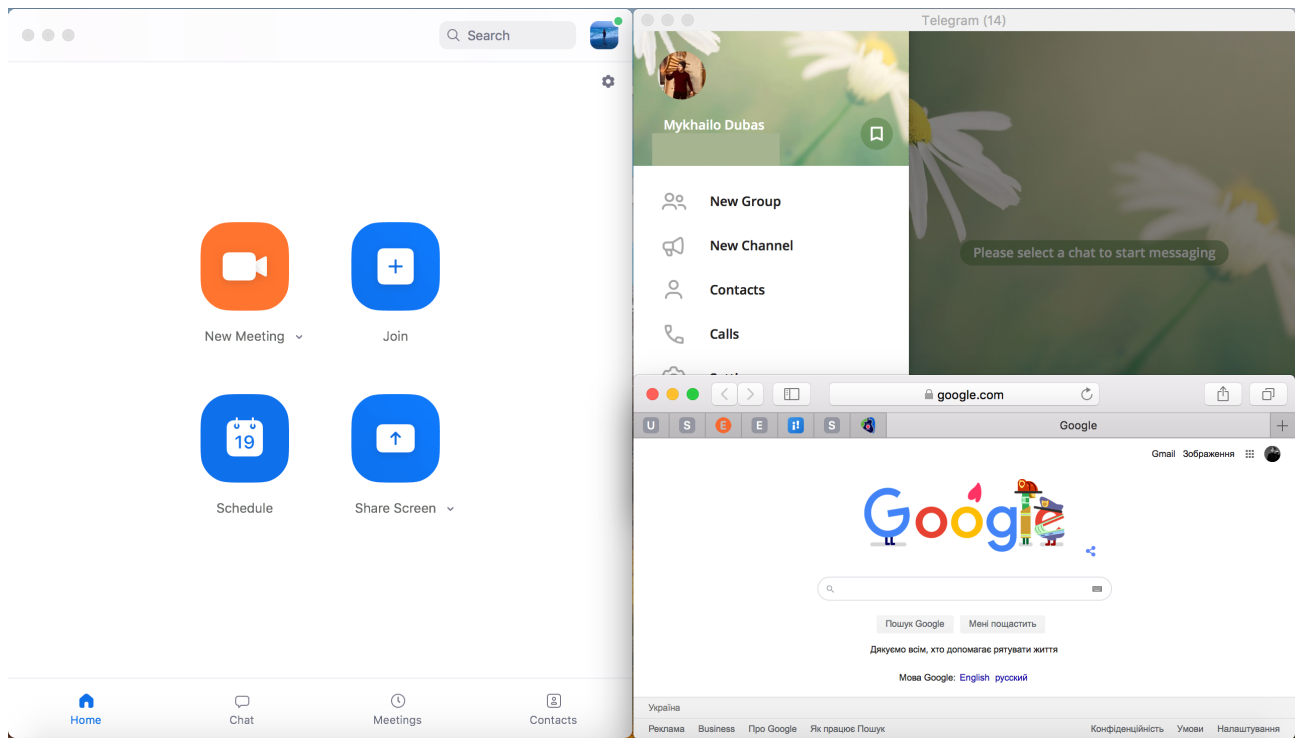
фокус-груп. Критикували онлайн фокус-групові дослідження більшою мірою за складність їх проведення (у плані технологічного забезпечення процесу обговорення), проте з часом технології розвивалися і сьогодні існує багато сервісів, що надають можливість проводити онлайн фокус-групи, так само, як і програмне забезпечення для збирання та обробки отриманої інформації. [McDaniel and Gates, 2002, процитовано у Stewart and Shamdasani, 2016]

Більшість сервісів, які пропонують свої послуги проведення онлайн фокус-групових досліджень (VisionsLive Limited, Frieden Qualitative Services, Civicom) — не безкоштовні, проте взамін вони надають корисні інструменти як для дослідників, так і для замовника чи спостерігача. Наприклад, ці сервіси пропонують рекрутинг дослідників, асистентів, модераторів, також у їхньому розпорядженні є програмне забезпечення, яке допомагає створювати гайди, робити транскрипти, ставити «швидкі запитання»: якщо фокус-група проводиться у форматі BBFGs, який буде описано нижче, програма пропонуватиме заздалегідь підготовані запитання-стимули на зразок «Чи можете Ви пояснити це детальніше, будь ласка?» або «Чи зрозуміли Ви запитання?»; одне із потрібних дослідники одним кліком зможуть надіслати респонденту, коли це буде необхідним. Додатково такі сервіси дають можливість ділити екран на зони, щоби дослідники(-ці) і замовники(-ці) або спостерігачі могли обмінюватися інформацією, коментувати певні аспекти в окремих чатах, не відволікаючись від спостереження за перебігом дискусії та модерації [Brüggen and Willems, 2009].

У нашому дослідженні поєднано кілька безкоштовних сервісів та виконано поділ екрану дослідника на зони (для кожної відкритої програми) таким чином, щоб створити середовище, схоже на інтерфейс деяких платних сервісів. Йдеться про одночасну роботу програм Zoom (програмне забезпечення для онлайн відеоконференцій із можливістю запису), Telegram (безкоштовний месенджер для смартфонів та персональних комп'ютерів забезпечить спілкування в чаті між дослідником, мною, моїм науковим керівником та потенційними спостерігачами), Safari (web-браузер для швидкого доступу до

мережі Інтернет, якщо знадобиться будь-яка додаткова інформація протягом обговорення: переклад, нормативний акт, кількісні дані). Для зручності та економії місця на робочому столі персонального комп'ютера гайд буде роздруковано, а також попередньо надіслано науковому керівнику та спостерігачам.

Як уже було зазначено на початку цього підрозділу, ми обрали випадковим чином студентів трьох категорій до наших онлайн фокус-груп: бакалаврів і магістрів (які ще навчаються), а також випускників, які закінчили навчання у 2014 році або пізніше (тих, які навчалися в академії на момент початку Революції Гідності). Випадковим чином було набрано по 4 студенти(-ки) до кожної онлайн фокус-групи, а далі кожен(-на) з них мали обрати собі того (ту), з ким хотіли би подискутувати на тему корупції, отже в кожній групі було по 8 респондентів. Такий спосіб формування груп мав на меті створення комфортного середовища для обговорення сензитивних питань щодо феномену корупції, оскільки респонденти не відчували себе відібраними за певним критерієм «піддослідними», навпаки, обговорення проходило в приємній атмосфері, що сприяла жвавішому і більш охочому обговоренню корупції як явища.

Скріншот 1. Демонстрація робочого простору під час проведення онлайн фокус-групового дослідження [Захоплення екрану мого персонального комп'ютера]

У статті «*Online Focus Groups*» описано (та порівняно) три типи онлайн фокус-груп:

- **асинхронні онлайн фокус-групи:**

Також відомі як «*BBFGs*» — «*bulletin board focus groups*» [Poynter 2010; Sintjago and Link, 2012 процитовано у Stewart and Shamdasani, 2016]. Такі дослідження проводяться впродовж досить тривалого періоду часу (від кількох годин до кількох тижнів), збір даних базується на аналізі взаємодій респондентів у чатах. Модератор починає дискусію, поступово додаючи до чату наступні запитання та аналізуючи відповіді, аби мати змогу підтримувати залученість респондентів до обговорення. Такий формат дає змогу учасникам підготуватися перед вираженням думки, таким чином, відповіді виходять більш повними та інформативними. Серед наявних сервісів дослідники називають платформи Google Groups, Ning та Blackboard. Головним недоліком цих платформ вважають необхідність синхронізації з

електронною поштовою скринькою кожного респондента, що може здатися нав'язливим і дискомфортним [Stewart and Shamdasani, 2016];

- **синхронні онлайн фокус-групи:**

Цей тип дослідження є найбільш схожим на фокус-групи в класичному уявленні та полягає в обговореннях, що проводяться в реальному часі та модеруються однією (одним) чи декількома дослідниками; зазвичай групи включають до 8 респондентів [Poynter 2010, Sintjago and Link 2012, процитовано у Stewart and Shamdasani, 2016]. Головне, чого потребують такі фокус-групи — достатній рівень швидкості Інтернет-з'єднання та сприяння модератором активного обговорення поставлених учасникам питань. За умови обмеженої швидкості Інтернет-з'єднання втрачатиметься візуальний контакт між респондентами, а також перебіг обговорення не буде достатньо живим. Серед наявних сервісів дослідники рекомендують використовувати Skype або Adobe Connect, при чому перший називають більш неформальним, а Adobe Connect описують як інструмент більш орієнтований саме на формальне спілкування, з можливістю використання багатьох додаткових функцій (використання віртуальної дошки, здатність «ділитися екраном», створення віртуальних конференц-залів, проведення опитувань, здійснення запису зустрічей) [Madge, 2008, процитовано у Stewart and Shamdasani, 2016];

- **фокус-групи у «віртуальних світах»:**

«Віртуальний світ» називають також «*MMOW*» — «*massively multiplayer online world*» [Bartle, 2003, процитовано у Stewart and Shamdasani, 2016]. У роботі Девіда Стюарта (*Університет Лойола Мерімонт, Лос-Анджелес, Каліфорнія, США*) і Према Шамдасані (*Національний університет Сингапуру*) йдеться про онлайн-симулятори певного середовища, для прикладу наводиться ігрове середовище «World of Warcraft», а також симуляції віртуальних світів «Virtual World», «Smeet», «Second Life».

Всередині кожного з цих симуляторів створюється простір для взаємодії між аватарами користувачів (їхніми графічними представленнями), кожен із яких може стати учасником вищезгаданого типу фокус-груп. Серед

можливостей «віртуальних світів» — створення 3D-мап, інструменти для віртуального мозкового штурму, спільний доступ до документів, перекладачі з різних мов. У будь-якому із вищеперелічених симуляторів користувачі, внаслідок інтеракцій між своїми аватарами, взаємодіють подібно до того, як вони робили би це в реальному світі (вони спілкуються, використовуючи мікрофони або чат всередині груп, а замість відео, як у попередньому типі фокус-груп, використовується графічна симуляція персонажів). Приклад такої взаємодії можна побачити на цьому відео, при чому один із персонажів візуально зображений у вигляді маленького пінгвіна (відкритий доступ за посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=lMxL1a5e1P4>). Описом відео є тема фокус-групи: *«Discussion of issues around Web properties such as Marketplace, Profiles, Place Pages, Search, etc.»*, також додається транскрипт (відкритий доступ за посиланням <https://textuploader.com/10c5u>).

Найбільш придатним середовищем для аналізу фокус-групової активності визначають віртуальний світ Second Life [Tatar, 2008, процитовано у Stewart and Shamdasani, 2016]. Респонденти всередині такого віртуального середовища мають змогу обговорювати певні питання, створювати нові продукти (всередині цього середовища, звісно), продукувати рекламу, дизайни магазинів. Недоліком «віртуальних світів» є те, що для їхнього використання респондентам потрібно мати зареєстрований акаунт, а також мати достатньо інформації та навичок для застосування потенційних можливостей їхнього персонажа (аватара) у «віртуальному світі». [Stewart and Shamdasani, 2016]

Набір респондентів до онлайн фокус-груп дозволяє залучити людей, зібрати яких немає можливості з певного ряду причин. Проведення практичної частини нашого дослідження припало на період карантину в Україні через пандемію коронавірусу [Постанова Кабінету міністрів України від 11 березня 2020 року №211]. Зважаючи на те, що навчальний процес відбувається дистанційно, а проведення масових заходів є забороненим, використання методу онлайн фокус-груп, а саме синхронних, на мою думку, є доречним. Порівнюючи онлайн і офлайн (традиційні) фокус-групи, слід відзначити

основні відмінності між ними, а також виділити недоліки та переваги методу, обраного нами. Порівняльну таблицю надано в додатках (див. Додаток 2). **Перевагами** обраного нами методу (онлайн фокус-груп) є порівняно зручніший та швидший набір респондентів, неформальніша обстановка, що ймовірно сприяла більш жвавому обговоренню, а також респонденти більш охоче ділилися відповідями на сензитивні питання через вищий рівень анонімності онлайн фокус-групових досліджень. **Одними з основних недоліків** онлайн фокус-груп є необхідність стабільного та високошвидкісного Інтернет-з'єднання (на щастя, у процесі проведення нашого дослідження цю умову було задовільнено і перебоїв у зв'язку не було), так само, як і необхідність забезпечення респондентів засобами зв'язку (смартфон або персональний комп'ютер/лептоп із веб-камерою та мікрофоном): із цим обладнанням також не виникло проблем, оскільки у кожного(-ої) респондента(-ки) був один із вищезгаданих гаджетів, якими вони скористалися для участі в онлайн фокус-групах.

Порівнявши два вищезгадані типи, можна зробити висновок, що для проведення нашого дослідження цілком підходить метод онлайн фокус-груп, зокрема через те, що респонденти (студенти) на момент проведення будуть знаходитися вдома. Слід також зазначити, що більшість занять, що стосуються дистанційного навчання в нашому університеті (НаУКМА) відбуваються на базі безкоштовного програмного забезпечення Zoom, можливості якого (за необхідності) можна значно розширити за невисоку вартість. Отже, респонденти вже мають навички володіння вищезгаданим програмним забезпеченням, тож додатковий час на його освоєння не знадобиться.

III РОЗДІЛ: Апробація розробленого інструментарію дослідження сприйняття корупції

3.1. Аналіз результатів проведених онлайн фокус-груп щодо сприйняття корупції

Як уже було зазначено у вступі до цієї роботи, студенти НаУКМА були відібрані як респонденти цього дослідження саме через те, що, на мою думку, вони потенційно володіють унікальними знаннями та переконаннями щодо феномену корупції. По-перше, як зазначають самі студенти, корупція в цьому навчальному закладі повністю або майже відсутня. Більше того, декілька респондентів зазначили, що вступали до НаУКМА саме через абсолютне несприйняття спільнотою Могилянки будь-яких можливих форм корупції. По-друге, саме студенти НаУКМА восени 2013 року одними з перших вийшли на вулиці міста Києва для того, щоб відстояти свої права та завадити тодішньому президенту Януковичу зірвати підписання договору про асоціацію України з Європейським Союзом.

Це є показником того, що активна громадянська позиція у поєднанні з високим рівнем патріотизму могилянців формує в більшості студентів цього ВНЗ унікальне ставлення до несправедливості та зазіхань на людську гідність, громадянські права та суверенітет України. Таким чином, запитувати про можливі шляхи боротьби з корупцією (як формою несправедливості та «зіпсованості») доречно саме в тих, хто на власному досвіді знає, як виглядає боротьба за свої права і якою високою інколи буває ціна справедливості та правди.

Загальні знання щодо поняття «корупція»

Думки респондентів щодо того, що саме називати «корупцією», майже не відрізнялися: практично всі зійшлися на тому, що це явище включає в себе зловживання владою, порушення закону(-ів), отримання неправомірної вигоди. З іншого боку, те, які саме дії вважати корумпованими, викликало жваве

обговорення, особливо цікавою виявилася дискусія про те, які з таких дій можна виправдати. Варто зауважити, що респонденти розділили феномен корупції на «порушення законодавства» і «порушення певних морально-етичних норм». Це перегукується з визначеннями корупції, запропонованими Роузом і Пеіффером [2019], а саме з описаними цими авторами порушеннями формальних і неформальних стандартів. На мою думку, феномен корупції в Україні потребує ретельнішого аналізу саме в контексті порушень неформальних правил, оскільки це важче дослідити, ніж, наприклад, дотримання вимог затверджених нормативно-правових актів. Це слід взяти до уваги при розробці в майбутньому кількісного опитувальника для отримання надійніших даних і забезпечення можливості поширення отриманих результатів на генеральну сукупність.

Одну з головних причин наявного рівня корупції в Україні декілька респондентів пов'язали з намаганням «спрощувати» бюрократичні процеси, які, на їхню думку, є недосконалими і спрямованими виключно на те, *«щоб в кожному законі можна було знайти те, як його обійти і як це зробити простіше»* — респондентка 2, 20 років. Визначали і «позитивні» характеристики феномену корупції: *«є позитивний вплив корупції, що так можна легше зробити добре якесь діло, грубо кажучи»* — респондент 3, 21 рік. Ішлося про те, що деякі люди використовують корупцію з хорошими намірами, проте з цією думкою не погодилися більшість респондентів, наголосивши на тому, що корупційні дії мають винятково негативні наслідки. Варто навести і таку цитату щодо недосконалості законів, які регулюють різні сфери життєдіяльності всередині України: *«У країні, де не працюють закони, де немає системи з працюючими законами, то звичайно буде поширюватись корупція. Тобто закони можуть бути нелогічними, або непрацюючими. Тому перше, що можна тут зробити — корупційно подолати ці самі закони. Я думаю, що проблема в непрацюючих законах і в відверто дебільному законодавстві»*. Отже, змін, на думку респондентів, потребує і законодавство, а не лише самі органи державної влади. Варто зауважити і про те, що один із респондентів пропонує

першочергово боротися не з наслідками корупції, а з її причинами: *«Як відомо, є різні теорії дослідження корупції. Одна з них розглядає суспільство як щось святе, та бореться з владою яка цю корупцію поширює. Тобто треба просто карати тих людей, які є частиною корупції. Для цього створюється специфічні органи влади, які слідкують за тим, щоб корупція не розповсюджувалася. Але стимули, що породжують корупцію, нікуди не діваються (бюрократія, низькі зарплати, несправедливий соціальний розподіл ресурсів). Це одна з причин її вічного існування. Тобто боротися, в першу чергу, треба зі стимулами, а потім вже з наслідками»* — респондент 3, 24 роки.

Підтвердженням припущень Т. Де Ваала [2016] щодо першочерговості реформування саме судової системи є відповідь респондента(-ки) на одній із проведених фокус-груп на питання щодо того, в якій галузі рівень корупції є найвищим: *«На мою думку, це саме судова система та правоохоронні органи. Це така найбільша сфера, яка вимагає особливої уваги, з цим треба боротись саме там у першу чергу, тому що від цього все впливає»* — респондент 1, 19 років. Зауважили респонденти і про те, що інколи, незважаючи навіть на найбільш ефективні дії НАБУ, САП або ДБР, проблему з корупцією не може бути вирішено остаточно знову ж таки через неефективність судової системи: *«Здається, деякі з цих організацій виконують свою роботу добре, і знову ж постає питання, що справи не доходять до кінця. Тут ми ще звертаємося до судової системи, та якщо навіть НАБУ і САП, і ДБР ловлять, вони роблять свою справу, то коли до суду доходить, вироку ніхто не виносить»* — респондент 1, 22 роки.

Як було вище зазначено в цій роботі (ст.34), рівень корупції у країні залежить від доступу до інформації [ДіРієнцо, 2007]. На підтвердження цього можна навести наступну цитату: *«Хочу додати, що насправді виявити рівень корупції дуже складно, бо ми не можемо знати насправді скільки людей приймають участь в корупційній діяльності»* — респондент 4, 25 років. Також респонденти згадали і про медіа, які повинні працювати над тим, аби висвітлювати якомога більше інформації щодо виявлених корупційних дій: *«Є*

дуже багато речей, які не є очевидними для нас, бо вони мають якусь непрямую, але певну вигоду. Ми можемо багато чого не знати насправді у плані корупції через те, що це замовчується у пресі» — респондент 7, 24 роки.

Респонденти також наголосили на тому, що *«дуже сильно вплинув Радянський Союз на те, що в країнах колишнього СРСР вищий рівень корупції, ніж в країнах Заходу»*. Ще однією цитатою на підтвердження цього є наступна: *«На мою думку, діє радянська система перерозподілу благ, чим вище в тебе положення, тим більше привілеїв ти маєш. Іноді аби встановити соціальну справедливість, люди вдаються до корупційних дій. Кожна людина починає піклуватися більше про себе, ніж про суспільство. Це пов'язано з роками репресій, коли кожен дбав лише про себе. Цей нездоровий індивідуалізм і призводить до того, що корупційна практика вважається нормою» — респондент 4, 24 роки.* Радянське минуле неодноразово визначали як вагому причину «перенесення» звичних неформальних практик до сьогодення: *«На мою думку, корупційна система за радянських часів створювала низку неформальних практик, за допомогою яких люди намагалися вижити. Тобто, якщо людина хотіла отримати якусь медичну допомогу, то вона мала принести лікарю одяг, їжу або ще щось з побуту. Така практика перенеслася і в наше пострадянське суспільство. Зараз, аби втілити в життя деякі свої потреби, люди вдаються до корупційних дій» — респондент 7, 24 роки.*

Досвід спостереження/сприйняття корупційних дій

Респонденти поділилися прикладами зі свого життя, а деякі — з життя своїх знайомих щодо ситуацій, коли уникнути корупції не вдавалося, оскільки не було іншої альтернативи. Серед таких випадків називали пов'язані з освітою, медициною, правоохоронними органами, підприємництвом. Одна з цитат щодо освітньої галузі: *«Була ситуація у моєї знайомої в університеті, коли сказали або ти даєш хабар і закриваєш якийсь іспит, або ти вилітаєш з університету. Тому у неї по суті не було вибору і вона вдалась до корупційних дій» — респондентка 1, 19 років.* Таким чином, виходить, що інколи дуальність структури [Baber, 1991] діє не таким чином, яким хотілося би, тобто є вплив

лише структури на індивіда, при чому вплив цей має виключно негативні наслідки та порошує процеси, направлені на боротьбу з корупцією. Наголошували респонденти і на тому, що саме слабкість державного апарату є причиною підвищення рівня корупції: *«Там, де держава ставить занадто жорсткі обмеження, є спокуса до корупційних схем. Якщо керуючий апарат слабкий, то становиться простіше звернутися до корупції. Треба робити або більш гнучкими інституційні правила або спрощувати людям життя. Є багато випадків, коли люди не хочуть брати участь в корупційних схемах, проте у них не залишається вибору. Бо є ситуації коли легше заплатити, ніж оформляти якісь папери»* — респондент 2, 24 роки.

Багато наведених прикладів стосувалися медицини, ось опис одного з них: *«В мене був випадок, коли треба було робити фізіотерапію після операції. Аби пришвидшити процес оформлення документів, можна дати хабаря, або ж чекати неділю, доки всі документи будуть готові. Постає логічне питання, а коли ж тоді працювати. Тому я заплатив ті нещасні 100 гривень, аби не погіршити стан свого здоров'я та допомогти тій бабусі, яка отримує копійки замість зарплати»* — респондент 1, 24 роки. З одного боку, можна трактувати це як виправдання корупції, а з іншого — як гостру критику системи, в якій є суттєві прогалини, оскільки законний шлях є штучно «розтягнутим» у часі, чого і намагаються уникати люди для отримання сервісів і благ. *«У моїй родині був якраз той випадок, коли бабуся хворіла і не було іншого виходу, крім як дати хабаря. І здоров'я на той момент переважило якісь поняття честі, так»* — респондентка 1, 23 роки. Неодноразово респонденти наголошували саме на тому, що страх і ризик стосовно їхнього здоров'я чи здоров'я рідних зазвичай нівелював будь-які цінності на користь корупції. Те ж саме демонструє і наступна цитата, адже респондентка зазначила, що на той час батьки не мали іншого вибору, окрім як дати хабаря, бо переймалися станом здоров'я своєї дитини: *«Мені в дитинстві робили операцію, яка мала би бути безкоштовною, але вона коштувала 12000 (дванадцять тисяч) гривень у 2004 році, і далі я*

лікувався(-лася) в тому ж медичному закладі, ми з моїми батьками знали, що всі там платили гроші» — респондентка 2, 23 роки.

Слід зазначити і про те, що деякі респонденти толерують окремі форми корупції та перекладають відповідальність на тих, хто отримує вигоду, а не на тих, хто дає хабар: *«...я дуже легко можу виправдати людей, які є учасниками корупційного процесу, людей, які несуть гроші та подарунки медикам, людей, які платять за навчання, коли в них вимагають, тобто я просто можу увійти в їхнє становище, виправдати їх, а також мені здається, що у такій ситуації за корупцію має нести відповідальність людина, яка отримує вигоду, а не людина, яка віддає щось» — респондентка 1, 23 роки.* На мою думку, в корупції винні обидві сторони таких «угод», що можна підтвердити наступною цитатою: *«Мені здається, що не можна виправдати людей, які вдаються до корупційних дій, але є різні ситуації і різні люди. Більшість йдуть на це, аби спростити собі життя. Але, як на мене, ні в якому разі не можна закривати очі на хабар» — респондент 6, 24 роки.*

Респонденти неодноразово зауважували, що корупція — це не лише соціально-економічна проблема, а ще й культурна: *«Не можу погодитися, що причина відсутності корупції в Могилянці — це студенти. Мені здається, що причина — це культура, тобто щось таке, що було насаджене «зверху». Студенти, які приходять, на першому курсі дізнаються правила Могилянки, сприймають їх і потім уже починають їх відтворювати» — респондентка 5, 23 роки.* Згадували також і про роль Майдану 2014 року у своєрідному «вихованні» прошарку населення з особливим ставленням до феномену корупції: *«Як на мене, саме після Майдану з'явився прошарок населення який є нетерпимим до корупції. Для цих людей поняття інституційних бар'єрів, які штовхають до корупції, є дуже важливим. Є ситуації, коли в людей не залишається вибору і вони змушені платити, бо це може становити загрозу їх кар'єрі або навчанню» — респондент 5, 25 років.* Культурної складової феномену корупції стосується і наступна цитата: *«Мені здається, що однією з причин є низький рівень життя в Україні. Люди вдаються до корупції для того,*

щоб заробити. Причина в тому, що корупція є частиною української культури. Тобто це означає, що в українців є тенденція до вирішення проблем за допомогою грошей та зв'язків» — респондентка 1, 25 років.

Уточнення позиції респондентів щодо корупції

Респонденти багато говорили про корупцію в галузі освіти, а саме — у вищих навчальних закладах. Оскільки саме освіта, на думку учасників онлайн фокус-груп є одним із важливих «елементів» системи, що має побороти корупцію, то на цьому питанні слід поставити акцент. Респонденти охоче ділилися досвідом, набутим під час навчання в інших університетах або тим, про який їм стало відомо від знайомих чи родичів. Випадків було описано забагато, щоб цитувати кожен із них, проте варто надати цитати найяскравіших, на мою думку: *«...факультет переплатив за менш якісну роботу. Ремонт робила саме фірма проректора, підрядника змінити було неможливо, кому наскаржитися — ми не знали, бо просто боялися накликати на факультет «немилість» верхівки університету» — респондентка 2, 23 роки.* Це є прикладом корупції у ВНЗ на так званому «побутовому рівні, проте не можна залишити без уваги і власне те, що стосується навчального процесу безпосередньо: *«...їм виставляли напряму прайс за той чи інший предмет або залік. На «зарах» треба було здавати кілька разів, а щоб отримати гарні оцінки, необхідно було платити» — респондент 2, 22 роки.* Виразною особливістю позиції респондентів щодо корупції в освіті було висловлення думку щодо унікальності НаУКМА та «нетолерування» корупції в цьому університеті: *« У Могілянці таке б не пройшло точно» — респондент 4, 21 рік.*

Варто зауважити, що респонденти згадали і про особливості феномену корупції. Наприклад, наступна цитата пояснює причину неможливості «вийти» з корумпованої системи: *«Я вважаю, що навіть в корупції є різні нюанси та аспекти. Іноді людина має власну вигоду, іноді вона підпорядковується певному механізму. При відмові підкорятися певній схемі є загроза втратити роботу. Тому майже ніхто не скаржиться. Корупцію треба карати, проте необхідно пам'ятати, що вона є частиною нашого менталітету. Аби змінити це, треба*

змалку змінювати свідомість людей» — респондент 7, 24 роки. Також респонденти вказували і на необхідність демонополізації деяких організацій, створених для запобігання корупції: *«На мою думку, треба створювати різні відомства, які будуть регулювати один одного. Це є важливою складовою розвитку держави. Аби не було монополії в якійсь з організацій, треба позбавити її таких прав»* — респондент 4, 24 роки. Мова йшла про антикорупційні органи, такі як НАБУ, НАЗК, ДБР. На думку студентів Могилянки, роль цих інститутів є надто перевищеною, як і очікування від них, оскільки *«...всі ці розслідування можна припинити за допомогою тієї ж корупції. Плекаю надію, що колись вони все ж таки себе виправдають»* — респондент 5, 25 років. Один із респондентів навіть процитував (майже дослівно) опис дуальності структури у Гідденса [Baber, 1991] у відповідь на запитання про те, від кого або від чого найбільшою мірою залежить подолання корупції в Україні: *«На мою думку, це дуальність структури і дії. Коли система формує індивіда, а індивід впливає на систему»* — респондент 1, 24 роки.

Відповідаючи на запитання про ставлення до продажу громадянами своїх голосів на виборах, один із респондентів висловив наступну думку: *«Як на мене, купівля голосів та продаж голосів є результатом слабкої політичної системи. Бо коли нема за кого голосувати, то тобі легше продати свій голос, бо це суті не міняє, все одно немає доброго кандидата, який був би кращим за інших. Зараз ця махінація вийшла на зовсім інший рівень, тепер людей обманюють, даючи пусті обіцянки на передвиборчих кампаніях»* — респондент 5, 24 роки. Знову ж таки, звучить теза про те, що проблема — у слабкій політичній системі, тобто саме слабка держава стає стимулом для корупційних дій, а також уможливорює їхню безкарність. Говорячи про політичні партії в Україні, респонденти вказували на певні їхні особливості в українському парламенті, *«...де партії прив'язані до лідерів або взагалі ні до чого не прив'язані і плавають від ультраправих до радикально-соціалістичних настроїв. Кожен міняється, як хоче, і не має чіткої партійної структури. Все це базується на мультимеседжі: кожній людині говоримо те, що їй*

подобається. Як же цьому протистояти? Будемо вчитися на помилках» — респондент 6, 24 роки.

Хотілося би також процитувати ряд висновків, наданих одним із учасників проведених онлайн фокус-груп, котрий, на мою думку, включає в себе комплексний підхід до вирішення проблеми корупції в Україні:

«Я вважаю, що вирішуючи питання дуальності структури та дії, варто сказати про те, що є влада, яка спричиняє можливість або навіть є стимулом для корупції, та корумпований народ, який використовує цю систему. Потрібно також піднімати освіту, вона має бути на високому рівні, має бути максимальна прозорість, максимально чесні вибори, на суспільному рівні — має бути відкритість, гласність і освіта. Потрібно правильно підібрати формальні інститути під певні неформальні практики для того, щоб вони підходили одна одній. З урахуванням контексту законодавства треба зробити так, щоб людей не карали без причини, а навпаки, направляли б їх у правильному напрямку, щоб людина не шукала можливості обійти закон» — респондент 5, 24 роки.

3.2. Переваги та недоліки розробленого інструментарію дослідження сприйняття корупції

Головною перевагою розробленого інструментарію є те, що нам вдалося з'ясувати, як студенти Національного університету «Києво-Могилянська академія» ставляться до корупції, а головне — які шляхи вирішення цієї складної проблеми для нашої країни вони пропонують, і яким чином їх обґрунтовують. Незважаючи на певні обмеження, що діяли в Україні на момент проведення дослідження, нам вдалося зібрати необхідні дані, застосувавши метод онлайн фокус-груп, що є не зовсім звичною практикою у вітчизняній соціології.

Спираючись на результати проведеної апробації розробленого інструментарію, можна зробити висновки, що в ході розробки в майбутньому

кільксного опитувальника потрібно зосередитися не на сприйнятті наслідків корупції, а саме на стимулах і передумовах, що «штовхають» людей до корупційної діяльності. Варто також включити до опитувальника більше запитань, що стосуватимуться призначень добре знайомих людей (або родичів) на керівні посади, слід сфокусуватися і на з'ясуванні можливих модифікацій умов прийняття людей на будь-які посади загалом (із відкритим конкурсом, процесом відбору, рівними умовами для всіх учасників та результатами у вільному доступі відповідно).

Стосовно вдосконалення розробленого нами опитувальника слід зауважити, що оскільки думки респондентів щодо того, що саме називати корупцією — майже ідентичні, то кількість запитань у понятійному блоці можна зменшити, особливо узагальнюючих питань щодо інформації про феномен корупції. Проте кількість запитань у досвідному блоці можна збільшити, акцентуючи увагу на галузях, де респонденти стикалися з корупцією, умовах, за яких це відбувалося та, власне, їхнім ставленням до таких подій.

Оскільки на період проведення дослідження в Україні діяли суттєві обмеження щодо зібрання осіб у закритих приміщеннях, доречно було би провести пілотне дослідження розробленого опитувальника за допомогою офлайн фокус-груп, коли вищезгадані обмеження буде знято. Після цього можна було би порівняти отримані дані та методи загалом, тобто з'ясувати, чи суттєвою є різниця перебігу проведення фокус-груп і результатів в цілому. Після порівняння варто починати розробку кількісного опитувальника, який враховував би всі зауваження та спостереження щодо вже існуючих інструментів.

Деякі питання та прийоми, застосовані у розробленому опитувальнику, спрацювали особливо добре. Наприклад, метод «загаданого знайомого», описаний у підручнику «Методи опитування», було застосовано в декількох питаннях досвідного блоку. Таким чином, за допомогою проєктивних методик питання були сформульовані так, що респонденти охоче і відкрито ділилися

досвідом щодо участі своїх друзів та знайомих (не виключено, що деякі описували саме свій досвід, тож метод спрацював добре) у корупційній діяльності [Паніотто і Харченко, 2017]. Також слід зауважити, що багато хто з респондентів (на мою думку, це зумовлено способом відбору, коли кожен і кожна самі обирали собі партнера по обговоренню) розповідали про досвід участі в корупційній діяльності і від першої особи, тобто атмосфера обговорення загалом спонукала до відсутності остраху бути деанонімізованими чи скомпрометованими в майбутньому через надані респондентами відповіді. Акцентувати увагу (доопрацювати і включити до кількісного опитувальника, наприклад, із можливістю множинного вибору з переліку ситуацій) слід і на питанні *«Чи трапляються такі ситуації, коли на корупційні дії можна закривати очі?»*, оскільки воно викликало бурхливе обговорення на кожній із проведених фокус-груп через те, що думки респондентів поділялися на такі, що шукали виправдання деяких випадків корупції, інші ж, навпаки, засуджували корупційні дії у будь-яких проявах і з будь-якою метою, навіть якщо їх було вчинено з добрими намірами:

«Як на мене, корупція починається із самих низин, тобто з деталей, і саме тому, на мою думку, закривати очі не можна ні на що» — респондент 3, 21 рік.

«Дивлячись для кого закрити очі, тобто на чию корупцію закрити очі» — респондентка 1, 22 роки.

На противагу цьому, були використані питання, які в наступних опитувальниках слід змінити або навіть прибрати. Наприклад, питання щодо опису «типового» корупціонера, на мою думку, можна не включати до наступних опитувальників. Справді, як неодноразово зауважили респонденти, неможливо сформувати певний «збірний» образ такої людини, оскільки, за словами учасників онлайн фокус-груп, корупція в Україні є настільки всепроникною, що вибрати людину з певної сфери життєдіяльності чи органу державної влади і маркувати її як корупціонера — дуже складно:

«На мою думку, корупціонером може бути кожен, тому я скажу дуже просто, типовий портрет корупціонера — людина чоловічої статі, людина жіночої статі» — респондентка 1, 19 років.

«...можна просто подивитись у дзеркало і буде портрет типового корупціонера. Ну, можу кинути фотки власника каналу, на якого я працюю, і ви зрозумієте, яким є типовий корупціонер. Насправді кожна людина вдається до корупції, ми не можемо казати, що є якісь категорії людей, які вдаються до неї» — респондент 2, 20 років.

«...типового складно визначити, але якщо ми говоримо про типового-типового, то це взяти будь-якого українця...» — респондент 2, 22 роки.

Зробити однозначні висновки не можна і щодо питання про використання службових повноважень для працевлаштування чи сприяння такому своїх родичів, друзів або знайомих. Деякі респонденти категорично проти цього, а деякі — досить справедливо зауважують, що коли йдеться про державний рівень і необхідність формувати команду з добре знайомих людей, то такі кадрові призначення просто необхідні. Проте зауважили також і про те, що всі призначення мають відповідати законним вимогам, тобто якщо кандидат на посаду є справді професіоналом(-кою) своєї справи і пройшов(-ла) прозорий конкурсний відбір, то нічого негативного в наданні цій людині посади немає. Тому думки розділилися, для прикладу варто навести цитати, що демонструють як підтримку, так і несприйняття вищезгаданого процесу призначень:

«Мають бути модифіковані умови того, як приймати людей на різні посади : відкритий конкурс, прозорі результати, щоб в усіх людей були однакові умови. Не можна розсаджувати своїх людей навколо себе, оскільки це зіграє негативний ефект на авторитарного чи не зовсім демократичного лідера, який робить таку практику. Тому можна сказати, що ця практика себе не виправдовує на рівні політичних дивідендів. але може виправдати на рівні фінансових інтересів і подальших неформальних благ» — респондент 3, 24 роки.

«Але знову ж таки, кого тоді призначати на посади, якщо не своїх людей. Наприклад, людина знаходиться в оточенні політика і з формальної точки зору

вона пройшла конкурс і видимого порушення немає, але ми розуміємо, що ця людина все одно пройшла по блату. Все було зроблено за правилами, проте ми розуміємо за яким методом обирався кандидат. Чи можемо ми називати це корупцією і як взагалі ставитися до такого?» — респондент 2, 25 років.

«Як на мене, це не дуже гарна ідея, бо таким чином ми розповсюджуємо корупцію. Якщо ми призначимо на важливу посаду свого родича чи знайомого, який не має достатньо навичок для цієї посади, то це буде мати погані наслідки» — респондент 1, 24 роки.

Вищезазначені позиції респондентів так чи інакше сходяться в одній точці: навіть за умови сприйняття призначень «своїх» людей на посади, необхідною умовою залишається саме прозорість процесу відбору, справедлива оцінка професійних якостей кандидата і рівні умови для всіх охочих зайняти ту чи іншу посаду. Прямі ж призначення «своїх» на посади без попереднього відбору просто для того, щоб *«цій людині можна було довіряти»*, більшість респондентів визначають як такі, що матимуть негативні наслідки в майбутньому.

Для подальшого дослідження феномену корупції необхідно проаналізувати всі дані, отримані за нашим запитом від Transparency International, особливо ті, що стосуються дослідження сприйняття корупції в Україні та інших пост-радянських країнах. Варто спробувати виокремити спільні для цих країн особливості, за допомогою детального аналізу яких ми отримаємо змогу краще операціоналізувати корупцію в Україні, а отже — і розробити кількісний опитувальник, який буде охоплювати всі складові цього комплексного феномену.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження дозволяють зробити такі висновки:

1. Корупцію дослідники зазвичай визначають як перевищення службових повноважень, інтервенцію до механізму управління державою, а також як феномен, що руйнує людські цінності. Ще корупцію характеризують як прагнення людини задовольнити свої амбіції шляхом отримання влади та неправомірної вигоди, що витісняє цінності та норми моралі на другий план. Деякі науковці виділяли корупцію в окрему неформальну інституцію, тобто як низку соціальних відносин, які керуються неформальними правилами. Transparency International, даючи характеристику країнам за параметром CPI (Corruption Perception Index) пояснюють розмір параметра, близький до «0» саме через випадки, коли *«корупція фактично заміняє державу»*.
2. Наявні методології та підходи до дослідження корупції, що застосовуються КМІСом та Transparency International — вдалі та результативні, проте потребують вдосконалення, доповнення та доопрацювання для заповнення прогалин, які були описані в цій роботі. Низка методологій, описаних вітчизняними дослідниками-працівниками навчальних закладів при МВС України заслуговують на особливу увагу та були окремо проаналізовані, включаючи критику та висловлення сумнівів щодо доречності деяких із вищезгаданих методологій. Від Transparency International було отримано дані щодо останніх досліджень, які стосувалися України, що стануть у нагоді під час вдосконалення розробленого інструментарію, а також і під час створення кількісного опитувальника для отримання більш надійних даних і забезпечення можливості поширення отриманих результатів на генеральну сукупність. Для дослідження феномену корупції використовуються як кількісні, так і якісні методи, при чому основним недоліком кількісних (на прикладі Transparency International) є те, що ця організація не бере до уваги думки та оцінку пересічних громадян, таким

чином залишаючи без уваги приватний сектор, що цілком імовірно впливає на загальний бал у рейтингу (CPI).

3. Було розроблено інструментарій дослідження сприйняття корупції, який відповідає сучасним українським реаліям, а також включає в себе елементи, що, станом на сьогодні, визначають об'єктивну складову цього феномену. Розроблений гайд складається з трьох блоків: понятійного, досвідного та блоку питань для уточнення позиції респондентів щодо корупції. Кожен блок допомагає краще зрозуміти і описати багатогранний феномен корупції з різних точок зору: починаючи від загальної інформації про корупцію, та завершуючи власним досвідом і конкретними пропозиціями щодо подолання (часткового або повного) корупції в Україні.
4. З апробації нашого методу ми дізналися, що студенти Національного університету «Києво-Могилянська академія» поділяють схожі переконання щодо того, як визначити феномен корупції, і, в основному, на їхню думку, це зловживання владними повноваженнями, часто з метою отримання власної вигоди. Респонденти здебільшого не схвалюють призначень на посади родичів, друзів або знайомих; позитивно це готові сприйняти тільки за умови проходження кандидатом прозорої процедури відбору, передбаченої законодавством. Корупціонером загалом респонденти схильні вважати людину, яка схильна до хабарництва в обмін на отримання чи надання послуг, що залежать від наданих цій людині повноважень, при чому більшість респондентів поділяють думку про те, що майже всі громадяни України були так чи інакше залучені до корупційних дій. Серед респондентів переважала думка про те, що корупція — це системна проблема, отже потребує вона і системного вирішення: вдосконалення законодавства, забезпечення відкритості інформації та ефективної роботи медіа (висвітлення подій без цензури), зміна системи розподілу благ, що була успадкована ще з радянських часів, а також зміни сприйняття та ставлення до корупції на культурному рівні.

5. Головними перевагами розробленого інструментарію є те, що ми змогли виявити особливості сприйняття корупції студентами НаУКМА, а також дізнатися шляхи вирішення проблеми з цим феноменом в Україні (з обґрунтуваннями), які вони пропонують. У порівнянні з іншими інструментаріями, наприклад тим, що використовують Transparency International (за допомогою якого дізнаються оцінку корупції експертами та підприємцями), розроблений нами бере до уваги думки пересічних громадян (студентів). Варто зазначити, що стандартизовані опитувальники не дозволяють використовувати і проєктивні методики (щоправда, не по типу середньостатистичного портрета корупціонера, як показала апробація нашого інструментарію). Перевагою є і спосіб відбору респондентів (коли кожен чи кожна обирали собі партнера чи партнерку для обговорення корупції на онлайн фокус-групах). Це забезпечило комфортну атмосферу для обговорення, що сприяла вільному висловленню думок та дозволяла краще виявити саме сприйняття корупції респондентами, а також дала можливість розповісти про власний досвід у контексті цього явища. До переваг можна віднести і той факт, що, незважаючи на карантинні обмеження у зв'язку з пандемією COVID-19, нам вдалося провести апробацію інструментарію у не зовсім звичний спосіб для вітчизняної соціології (а саме — за допомогою онлайн фокус-груп). Ефективним виявився метод «загаданого знайомого», оскільки респонденти почувалися більш розкутими, коли розповідали не про себе, а про інших (або робили проєкцію свого досвіду на інших). Недоліком нашої методики, на мою думку, є те, що для проведення онлайн фокус-груп необхідні спеціальне обладнання та доступ до високошвидкісного Інтернету (що не завжди можна забезпечити). Також недоліками можна вважати запитання в гайді, які потрібно доопрацювати, змінити або прибрати взагалі, наприклад, питання про типового корупціонера виявилось неефективним, тож немає потреби використовувати його в майбутніх дослідженнях.

Список використаної літератури

Буроменський М.В., Волянська О. В., Огай М. Ю., Підкуркова І. В. та Сердюк О. В. (2018). *Корупція в Україні: розуміння, сприйняття, поширеність: Звіт за результатами опитування підприємців, експертів та населення в цілому*. Київ: Ваїте, 2018. – 42 с.

Валле В. (2018). *Корупція. Занепад соціального капіталу*. Київ: Олег Філюк (видавець).

Київський міжнародний інститут соціології (2020). *Оцінка діяльності органів влади та реакція на актуальні події: Лютий 2020 року*. Режим доступу: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=920&page=1>

Київський міжнародний інститут соціології (2018). *Довіра соціальним інститутам, грудень 2018 року. Прес-релізи та звіти*. Режим доступу: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=817&page=1>

Київський міжнародний інститут соціології (2015). *Стан корупції в Україні: Львівська область. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень 2007, 2009, 2011 та 2015 рр.* Режим доступу: https://kiis.com.ua/materials/pr/20161602_corruption/Corruption%20in%20Ukraine%202015%20UKR.pdf

Кісіль З. (2009). *Корупція в органах внутрішніх справ: проблеми протидії*. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2, 1-9. Режим доступу: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2251/1/2-2009kzrspp.pdf>

Кохан Г. В. (2013). *Явище політичної корупції: Теоретико-методологічний аналіз*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень

Мосякіна О. (2014). *Удосконалення механізмів державного управління для подолання корупційних проявів в органах внутрішніх справ України*. Вісник АМСУ. 2 (11), 155-160. Режим доступу: <http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/bitstream/123456789/115/1/27.pdf>

Никифорчук Д., Бусол О. (2013). *Вимір та оцінювання корупції в Україні*. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. Режим доступу: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/4668/1/32.pdf>

Паніотто В., Харченко Н. (2017). Методи опитування. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія»

Погорецький М., Волков Д. (2009). Корупція і хабарництво на заочній формі навчання навчальних закладів МВС України та заходи протидії їм. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 20, 122-130. Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/boz_2009_20_14.pdf

Постанова Кабінету міністрів України від 11.03.2020 №211 «Про запобігання поширенню на території України коронавірусу COVID-19». Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zapobigannya-poshim110320rennyu-na-teritoriyi-ukrayini-koronavirusu-covid-19>

Ромах О. (2017). Триангуляція як метод забезпечення валідності результатів якісних досліджень. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, V(19), I.: 119

Указ Президента України №217/2015 «Про утворення Національного антикорупційного бюро України». Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/2172015-18864>

Фоміна М. (2012). Корупція: сутність, причини, методологія оцінки. Академічний огляд. *Економіка та підприємництво*. 2 (37), 36-44. Режим доступу: http://acadrev.duan.edu.ua/images/PDF/Full_issues/Issues/2_37_2012.pdf#page=36

Baber, Z. (1991). Beyond the Structure/Agency Dualism: An Evaluation of Giddens' Theory of Structuration. *Sociological Inquiry*, 61(2), 219–230. DOI:10.1111/j.1475-682x.1991.tb00276.x

De Waal, T. (2016). *Fighting a culture of corruption in Ukraine*. The Carnegie Endowment for International Peace. Retrieved from https://carnegieendowment.org/files/Fighting_a_Culture_of_Corruption_in_Ukraine_deWaal.pdf

DiRienzo, C., Das, J., Cort, K. et al. *Corruption and the role of information*. *Journal of International Business Studies*. 38, 320–332 (2007). <https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8400262>

- Fern E. (2001) *Advanced focus group research*. London: SAGE Publications.
- Flyvbjerg, B. (2006). Five Misunderstandings About Case-Study Research. *Qualitative Inquiry*, 12(2), 219–245. <https://doi.org/10.1177/1077800405284363>
- Kinateder, M., & Warren, W. H. (2016). Social Influence on Evacuation Behavior in Real and Virtual Environments. *Frontiers in Robotics and AI*, 3. doi:10.3389/frobt.2016.00043
- King G., Keohane R., Verba S. (1994). *Designing Social Inquiry*. – Princeton: Princeton University Press, 1994. – 264 P.
- Ledeneva A., Bratu R., Köker Phil. (2017). *Corruption Studies for the Twenty-First Century: Paradigm Shifts and Innovative Approaches*. The Slavonic and East European Review, 95(1), 1. DOI:10.5699/slaveasteurorev2.95.1.0001.
- McLeod, S. A. (2008). Asch Experiment. *Simply Psychology*. Retrieved from https://www.cbsd.org/cms/lib/PA01916442/Centricity/Domain/2773/commonlit_asch-experiment_student.pdf
- McLeod, S. A. (2008). The Stanford Prison Experiment. *Simply Psychology*. Retrieved from <https://popehs.typepad.com/files/the-stanford-prison-experiment.pdf>
- Porter, L. & Warrender, C. (2009). *A multivariate model of police deviance: examining the nature of corruption, crime and misconduct*. Policing and Society, 19(1), 79–99. doi:10.1080/10439460802457719
- Pösö, T., Honkatukia, P., Nyqvist, L. (2008). *Focus groups and the study of violence*. Qualitative Research, 8(1), 73–89. DOI:10.1177/1468794107085297
- Rose J. (2017). *The Meaning of Corruption: Testing the Coherence and Adequacy of Corruption Definitions*. Public Integrity, DOI: 10.1080/10999922.2017.1397999
- Rose R., Peiffer C. (2019) *Understanding Corruption in Different Contexts*. In: Grimm H. (eds) Public Policy Research in the Global South. Springer, Cham. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-06061-9_3

Stancanelli J. (2010). *Conducting an Online Focus Group*. The Qualitative Report, 15 (3), 761-765. Retrieved from: <http://www.nova.edu/ssss/QR/QR15-3/ofg2.pdf>

Stewart, D. & Shamdasani P. (2016). *Online Focus Groups*. Journal of Advertising, 46(1), 48–60. doi:10.1080/00913367.2016.1252288

Thurmond, V. A. (2001). *The Point of Triangulation*. Journal of Nursing Scholarship, 33(3), 253–258. doi:10.1111/j.1547-5069.2001.00253.x

Transparency International (2020). *5 Питань про Індекс сприйняття корупції*. Transparency International Ukraine. Режим доступу: <https://ti-ukraine.org/news/5-pytan-pro-indeks-spryjnyattya-koruptsiyi-transparency-international/>

Varraich A. (2014). *Corruption: An umbrella concept*. QoG Working Paper Series 2014:05, ISSN 1653-8919. Retrieved from https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/38896/1/gupea_2077_38896_1.pdf

Yin Robert K. (2003). *Case study research: design and methods*. Sage Publications.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Розроблений опитувальник для дослідження сприйняття корупції студентами НаУКМА

Доброго дня, шановні учасники!

Мене звуть _____.

Я є представником Національного університету «Києво-Могилянська академія». Ми проводимо дослідження на тему «», яке має на меті з'ясувати особливості сприйняття феномену корупції студентами НаУКМА та визначити фактори, що на це впливають. Наше опитування є конфіденційним, отримана від Вас інформація буде використана лише в узагальненому вигляді, імена в транскрипті буде закодовано, а запис нашої розмови після транскрибування — видалено. Ваша думка є дуже важливою для нас. Якщо Ви не маєте заперечень, пропоную перейти до проведення нашої онлайн фокус-групи.

Питання інтерв'ю

Понятійні

1. Що таке корупція, на Вашу думку?
2. Як Ви вважаєте, наскільки поширеним є це явище в Україні?
3. Якими, на Вашу думку, є причини такого рівня корупції в Україні?
4. У якій галузі, на Вашу думку, рівень корупції є найвищим? Чому Ви так вважаєте?
5. Що, на Вашу думку, спонукає людей вдаватися до корупційних дій?
6. Чи є, на Вашу думку, випадки, коли на корупційні дії можна закривати очі?
7. Як Ви вважаєте, чи трапляються такі ситуації, коли людину, що вчинила корупційну дію, можна виправдати? Свою відповідь обґрунтуйте.
8. Що можна вважати корупційними діями? Обґрунтуйте свою думку.
9. Як Ви гадаєте, використання неформальних зв'язків (блат) і корупція — це одне і те ж? Поясніть свою точку зору, будь ласка.
10. Оцініть, будь ласка, діяльність антикорупційних інститутів в Україні? (НАБУ, НАЗК)

11. Від кого, на Вашу думку, найбільшою мірою залежить подолання корупції в Україні?
12. Опишіть, будь ласка, типового корупціонера.

Питання щодо досвіду

1. Чи ставали Ви коли-небудь свідками корупційних дій? Якщо так, то яких саме і в якій галузі? Що Ви відчували на той момент?
2. Чи був у Вас або у когось із Ваших знайомих досвід давання або вимагання хабаря? Якщо так, то як би Ви пояснили такі дії?
3. Чи використовували Ви або Ваші знайомі коли-небудь неформальні зв'язки (блат) для досягнення певних цілей? Якщо так, то як би Ви пояснили такі дії?
4. Чи потрапляли Ваші знайомі або друзі до ситуацій, коли вони вимушені були вдатися до корупційних дій, бо не мали іншого вибору? Якщо так, то розкажіть про це, будь ласка.
5. Чи мали Ви або Ваші знайомі коли-небудь досвід, пов'язаний із «купівлею» голосів під час виборів? Як Ви вважаєте, чому люди схильні купувати/продавати голоси?
6. Чи боретеся Ви або Ваші знайомі з корупцією або яким чином протидієте їй?
7. Чи відмовлялися коли-небудь Ви або Ваші знайомі брати або давати хабар? Якщо так, поясніть причину, будь ласка.
8. Чи звернулися би Ви або Ваші знайомі (або зверталися раніше) до правоохоронних органів щодо корупційної діяльності, про яку Вам стало відомо? Надайте пояснення таких дій, будь ласка.
9. Якби Ви отримали високу посаду і мали б достатньо повноважень для працевлаштування своїх родичів або близьких, то чи скористалися би Ви такою можливістю? Поясніть свою відповідь, будь ласка.
- 9.1. Якщо ні, то за яким принципом Ви підбирали би собі працівників?

Уточнюючі запитання

1. Чи може людина, корупційні дії якої було доведено, займати державні посади? Обґрунтуйте свою думку, будь ласка.
2. Що, на Вашу думку, потрібно зробити, щоб викоринити корупцію в Україні? Які дії точно не допоможуть?
3. Що, на Вашу думку, спонукає людей залишатися складовими корупційного ланцюга, і які є способи боротьби із цим явищем?

Статусно-кваліфікаційні

Вкажіть, будь ласка, свій вік (кількість повних років), місце проживання та рівень освіти.

Заклучна частина інтерв'ю

Якщо у Вас є думки щодо феномену корупції, які ми не обговорили або про які не згадали, поділіться ними, будь ласка.

Додаток 2. Таблиця порівняння традиційних та онлайн фокус-груп за критеріями декількох авторів [Silverman and Sweet, 2001, процитовано і доповнено у Stewart and Shamdasani, 2016]

Критерії для порівняння	Офлайн (традиційні) фокус-групи	Онлайн фокус-групи (синхронні)
Набір респондентів	Порівняно довший процес, хоча і більш надійний (за умови, що проведення фокус-груп є фізично можливими)	Зручніше та швидше набирати учасників, навіть якщо вони знаходяться в різних містах/країнах
Технологічні вимоги	Основні стосуються наявності відео- та аудіообладнання	Значно вищі: необхідне стабільне та високошвидкісне Інтернет-з'єднання, а також потрібно, щоб дослідник(-и) і респонденти вміли користуватися необхідним програмним забезпеченням
Модератор	У обох типах фокус-груп модератори мають бути активними, спрямовувати обговорення у необхідному напрямку, залучати до дискусії всіх членів фокус-груп. Єдиною відмінністю є вимога до модераторів онлайн фокус-груп: вони мають володіти навичками використання обраного ними типу програмного забезпечення	
Жвавість обговорення	Вираження думок респондентів може бути стриманим досить формальним середовищем проведення фокус-групи	Цей тип дослідження вважається більш неформальним, тому респонденти, скоріше за все, почуватимуться більш розкутими, отже більш охоче ділитимуться думками
Сензитивні теми	Учасникам потрібен час, щоб вони почали почуватися комфортно і «розкрилися», поділившись своїми відповідями на сензитивні запитання	Анонімність і неформальність такого типу фокус-груп у поєднанні з фактом перебування респондента під час обговорення у знайомій та комфортній обстановці сприятливо вплинуть на вираження думок учасниками навіть щодо сензитивних питань
Залученість спостерігачів	Нижча, ніж у онлайн фокус-групах, адже спостерігачам доведеться фізично переміщатися з місця на місце (на різні локації проведення фокус-груп) або аналізувати перебіг обговорення вже в записі	Висока; спостерігачі можуть швидко і легко переходити до спостереження з однієї фокус-групи онлайн до іншої
Заохочення учасників	Потрібне більш суттєве заохочення через те, що респондентам доведеться зробити багато витрат, щоб потрапити на обговорення (гроші, час, можливі незручності в своєму графіку)	Може бути символічним, наприклад виражене в онлайн-купонах чи подарункових сертифікатах
Транскрибування	Необхідність залучення людини, яка буде робити транскрипт	Існує програмне забезпечення для зручного запису обговорення
Вартість	Висока через необхідність забезпечити місце проведення, аренду або купівлю обладнання	Може бути набагато нижчою, ніж у традиційному типі, оскільки для найпростішого дослідження достатньо буде наявності персонального комп'ютера з веб-камерою та мікрофоном і безкоштовного програмного забезпечення

Додаток 3. Транскрипт онлайн-фокус групи з бакалаврами НаУКМА

Модератор: Почнемо с такого загального запитання — що на Вашу думку є корупція?

Респондент 1: На мою думку, корупція має різні типи. В корупції можуть бути використані як фінанси, так і зловживання владними повноваженнями. Загалом, корупціонером може бути людина, яка має якісь повноваження більше, ніж інша. Корупція має на своїй меті отримати якусь неправомірну вигоду, отримати якийсь статус, або гроші, які правомірним шляхом отримати важко.

Респондент 2: Також додам те, що це кримінальний вчинок і це карається законом. Бувають різні випадки, іноді дуже важко визначити самі такі примітивні випадки — подарувати комусь якийсь подарунок. Тобто, як це регулюється і чи розглядається як корупція, або просто як подарунок. Але я згодна з її думкою. Це може бути і матеріальний аспект, а може бути зловживання своїми повноваженнями.

Респондент 3: Окрім порушення законодавства, корупція також є порушенням певних морально-етичних норм, які можуть окреслюватися в залежності від країни, де це відбувається, в залежності які саме порушуються морально-етичні норми.

Респондент 4: Корупція по суті є зловживання своїми повноваженнями, як вже сказали, з метою збагачення. Також це те, що корупція завдає шкоду взагалі принципам демократії — вона їм суперечить. Також гальмує економічний розвиток.

Респондент 5: Можна звернутись до кримінального кодексу — стаття про неправомірне збагачення.

Респондент 6: Звичайно, корупція — порушення законодавства та моральних норм, а також це значне порушення і економічного циклу. У нас в світі існує попит та пропозиція, але корупція порушує це кругообіг попиту та пропозиції, тому що, наприклад, якщо виникає попит, який не може сам себе задовільнити, то він притягує і ту пропозицію, яка не по законам економічним може

задовольнити цей попит, тому це...

Модератор: Як Ви вважаєте, наскільки поширеним є це явище в Україні?

Респондент 1: Зазвичай в Україні кажуть, що всі проблеми через корупцію, проте якщо дивитись на різні статистичні дослідження, то можна побачити, що в Україні все не так погано і вона не є найкорумпованішою країною. На мою думку, звичайно що корупція в Україні є, проте вона не сама основна проблема в Україні. Вона заважає розвитку економіці та функціонуванню держави, проте не є основною проблемою.

Респондент 2: Нещодавно читала дослідження Демократичних ініціатив і там було сказано, що на думку населення України, то корупція входить до рейтинг ТОП-3 найбільших проблем, які у нас є в Україні. Загалом, я вважаю, що корупція є серйозною та великою проблемою, це ми бачимо на прикладі опублікованих стрічок Бігусом, стосовно того, що Ярмач продає посади в Офісі Президента. Ми не можемо стверджувати, що це правда, або ні, але «не буває диму без вогню». Проте є і побутова корупція, коли ти приходиш в державну клініку і тобі потрібна певна довідка і ти просто платиш за неї, тому що думаєш, який сенс проходити обстеження, якщо техніка, на якій тобі будуть обстеження застаріла і тд.

Респондент 3: Я писав в січні новину про те, що за 2019 рік Україна посіла 126 місце із 180 серед найкорупційніших країн в світі. У нас там індекс здається 30/100 за рівень демократії та рівень відсутності корупції. Наприклад, Республіка Білорусь набагато вище за нас а нижче за нас там країни — Російська Федерація і так далі. Але корупція в Україні існує на будь-яких ланках — від найвищих, до найнижчих; напевно корупція — це один із способів взагалі існування України і українського бізнесу та ведення життя взагалі в більшості сферах.

Респондент 4: У нас в Україні є Закон «Про амністію» і лише один із видів злочину, на який він не розповсюджується є корупційні злочини. Як ми розуміємо, як в Казахстані, наприклад, було жорстке покарання за викрадення авто, то у нас це за саме корупційні злочини. То можна зробити висновок, що у

нас це надзвичайно велика проблема і є в будь-якій сфері життя і відображається це на покаранні за цей злочин. Такий ще приклад, навіть якщо особа хоче вступити на державну службу, то обов'язково перевіряє на знання антикорупційних студій. Ця проблема є дуже серйозною.

Модератор: Якими на Вашу думку є причини такого рівня корупції в Україні?

Респондент 1: Напевно, що це легше значно. Наприклад, отримати певну довідку, отримати певний бенефіт. У нас дуже великий рівень бюрократії і це є одним із таких факторів, чому корупція взагалі є, тому що корупція допомагає її уникнути та полегшує життя.

Респондент 2: Окрім того, що у нас високий рівень бюрократії, але бюрократія існує в багатьох інших країнах західних і ще більше, ніж у нас. У нас є така проблема, що у нас існують закони, але вони не працюють. Закони пишуться так, щоб в кожному законі можна було знайти щось, або як його обійти і як це зробити простіше. У країні, де не працюють закони, де немає системи з працюючими законами, то звичайно буде поширюватись корупція. Тобто закони можуть бути нелогічними, або непрацюючими. Тому перше, що можна тут зробити — корупційно подолати ці самі закони. Я думаю, що проблема в непрацюючих законах і в відверто дебільному законодавстві.

Респондент 3: Я згода про законодавство, але основна причина, що так краще людям, що їм зручніше і вигідніше отримувати гроші. Також люди звикли до цього, навіть, якщо дати «нормальні» зарплати, умовно кажучи, люди всеодно продовжуватимуть отримувати хабарі і домовленості, через те, що всеодно додатковий дохід. Це все має регулюватись державою і законодавством, органами різними і має каратися, що у нас не робиться, або робиться дуже рідко. Звичайно, що треба державі думати, як змінити мислення людей на те, щоб вони розуміли, що важливо не робити такого. Насправді, я читала статтю, що українці в більшості думають не про державу, а роблять все заради своєї вигоди і їм не важливо, як це по впливає на оточення та країну загалом. Хоча є ще інше дослідження, що є позитивний вплив корупцію, що так можна легше зробити добре якесь діло, грубо кажучи. Але в Україні це більше негативне.

Респондент 4: Я продовжу думку попереднього респондента. Іноді люди просто дають хабарі, не значи наслідків, до чого це може привести. І не знають покарання, яке вони можуть за це отримати, тому так вони знаходять якісь легші шляхи обійти та спростити собі життя, а насправді роблять гірше цим, ніж просто витратити більше часу на ті самі довідки, наприклад.

Респондент 5: По-перше, бюрократія та її високий рівень. Але виникає питання, чому в Італії, де також є бюрократія, але рівень корупції там нижчий. Доцільно було б згадати про СРСР, про великий розрив між багатими та бідними, те, що стати правлячою верхівкою було набагато важче, ніж це є зараз. Мені здається, що дуже сильно вплинув Радянський Союз на те, що в країнах колишнього СРСР вищий рівень корупції, ніж в країнах заходу.

Респондент 6: Мені здається, що тут причина в тому, що у нас громадянське суспільство, воно не оформлене та, тобто, воно слабке і люди ніби усвідомлюють, що це погано — вдаватись до корупції, проте вони не в змозі протистояти цьому.

Модератор: Де, на Вашу думку, рівень корупції є найвищим, в якій галузі?

Респондент 1: На мою думку, це саме судова система та правоохоронні органи. Саме це є одним з найлегших способів уникнути покарання. Це така найбільша сфера, яка вимагає особливою уваги, з цим треба боротись саме там у першу чергу, тому що від цього все впливає. Як ми бачимо, у нас створено багато органів, які спрямовані саме на боротьбу з корупцією — НАБУ, НАЗК, але там корупція зараз процвітає дуже гарно.

Респондент 2: Я погоджуюсь, що там де найбільше існує інституцій, там і найбільш поширеною є корупція. Ці всі НАБУі так далі є розсадниками корупції. Мусора і тому подібне також є розсадниками корупції. Але, якщо так казати, то це галузь охорони здоров'я, освіта, але нам важко говорити про корупцію в освіті, бо ми дуже віддалені від цього, але, якщо поспілкуємось з кимось з інших університетів то ми дізнаємось, як там процвітає корупція і в яких масштабах. Але найбільше — мусора, бо «мусора не люди».

Респондент 3: Корупція буває крупною, меншою і меншою. Але найбільше корупція відбувається саме в освіті — університети і школи теж, садочки також. Звичайно, я не говорю, що її немає в медицині, судах і так далі, проте на мою думку воно є, проте воно так би мовити більшими сумами, але рідше. Тут вже кількість пропозицій хабарництва менше, але більші суми. В освіті — менші суми, але набагато частіше, у мене друзі, якщо не брати Могілянку, то всі хоч раз платили в університеті, багато хто платив в школі. Найбільше, все ж таки, воно існує в освіті, проте існує і в медицині, але там, на мою думку, там воно менше, проте більші суми.

Респондент 4: Якщо найчастіше де корупція виникає, то це правоохоронні органи та освіта, де, наприклад, в школі кожний місяць ми вдавали якісь внески для школи, це було обов'язковим. Тому це освіта і правоохоронна система.

Модератор: Що, на Вашу думку, спонукає людей вдаватись до корупційних дій?

Респондент 1: Я думаю, що найперше — інстинкт самозбереження, тобто люди сподіваються що за допомогою корупції вони зможуть себе захистити та покращити умови. В правоохоронній системі дуже багато корупції, тому що ця корупція, яка вберігає людей від строків, тюрми і тому подібне. І університеті — щоб отримати диплом, або закрити всі екзамени без проблем. Це інстинкт самозбереження, тому найпростіше, що можна зробити — купити безпеку. Я думаю, що корупція — коли люди купляють собі безпеку.

Респондент 2: Перше — вигода людини, яка бажає знати полегшений шлях, хочу це не завжди добре та на користь їй. Але другий чинник — звичка, що інші так роблять, чому це не зробити, в лікарні, наприклад, чому не купити щось алкогольне і цукерки, щоб лікар краще ставився. Такого не повинно бути, але це інше питання, питання зарплат. Тому люди звикли, що так модно і держава це дозволяє, якщо це дозволено, чому б так не робити. Люди звикли і вважають, що нормальним є давати хабар та домовлятися через зв'язки.

Респондент 3: Якщо дивитись, чому люди просять про хабарі, то це матеріальне збагачення. Чому люди дають хабарі — швидше приходиш до мети. Наприклад, ти, щоб вступити до університету модеш класно вчитись та скласти

на відмінно ЗНО, а можеш вчитись так собі, але потім заплатити гроші і ти вступиш на бюджет.

Респондент 4: Можливо це стало певним культурним патерном. Наприклад, щодо лікарів, можливо я і сама так колись робила, але моя мама до цього мене привчила, що, якщо ти лікарю щось даєш і потім прийдеш наступного разу, то він тебе обслужить краще, ніж до цього було. І це діє не тільки в медицині.

Респондент 5: Головний чинник — недосконалість системи. Наприклад, ведення судової справи, на кожну дію відведено певний строк — пишеш заяву та дається 5 днів на її розгляд, ми всі розуміємо, що якщо цю заяву трішки «підмазати», то все буде швидше і комфортніше. Висновок, що є певні нетерплячість та інстинкт самозбереження та недосконалість — чинники корупції. Наприклад, вчора Міністерство Юстиції видали новину щодо покращення камер в СІЗО, камери з кращими умовами, як ми розуміємо всі ці камери були і раніше, але гроші йшли в тінь, а зараз вони йдуть офіційно. Як у нас з кредитами за переслух.

Модератор: Чи є такі випадки, коли на корупційні дії можна закривати очі?

Респондент 1: Ну насправді хочеться жити в світі, де такого взагалі не існує. Але такий перший приклад, який прийшов мені в голову, коли мусора ловлять «з грамом шмалі на кармані», або тобі випишуть штраф, або в реєстрі тебе запишуть, або ти можеш дати їм хабаря. То як на мене, другий випадок кращий. Але найкращим варіантом було, якщо б у нас легалізували маріхуану.

Респондент 2: Іноді корупція сприяє швидшому вирішенню якихось питань, проте, якщо йде мова про здоров'я, якщо є проблеми з оформленням документів щодо передачі якогось органу для пересадки, я вважаю, що корупція допустима, якщо критична ситуація, то це краще, ніж чекати і за цей час у людини погіршиться стан. Це одиночні випадки, дуже рідко і майже ніколи, тобто це винятки.

Модератор: Чи потрапляли Ви, або хтось із Ваших знайомих до ситуацій, коли вони вимушені були вдатись до корупційних дій, бо іншого вибору не було? Якщо

так, то розкажіть про це.

Респондент 1: Була ситуація у моєї знайомої в університеті, коли сказали або ти даєш хабар і закриваєш якийсь іспит, або ти вилітаєш з університету. Тому у неї по суті не було вибору і вона вдалась до корупційних дій.

Респондент 2: У мого знайомого була зброя для самозахисту і її знайшли, він також вимушений був дати хабар, аби його не притягнули до відповідальності. Проте я не бачу у цьому порушення закону, проте за законом виходить, що була холодна зброя.

Респондент 3: Також був випадок з університетом, у мене знайома в Одесі, коли вступала платила на стоматологію, платить майже за кожний екзамен, щоб скласти і все в такому роді. В Києві так само були випадки, коли треба було платити. Крім цього, є знайомі, які при порушенні швидкості на дорозі можуть поліції дати хабар, щоб їм нічого не виписували. В медицині також платили лікарю, щоб краще дбав про тебе. Проте ми не знаємо основного хабарництва, яке відбувається поза нас, бо ми не маємо до цього доступу, зокрема, в державних структурах.

Респондент 4: Якщо не зачіпати університети, школи і тому подібне, я б ще зазначив про «відкати» у великому та середньому бізнесі — наприклад, коли якась компанія виграє тендер на забудову, але вона з цього тендера має зробити «відкат» у державні служби, через те, що вони виграли тендер. Цей «відкат» є певною відсотковою сумою до того, щоб вам дозволили почати будівництвом. Це відбувається в будь-яких системах, де є тендери і навіть ProZorro та подібні штуки тут не допомагають, а навпаки прикривають ці схеми.

Респондент 5: Хотів би продовжити цю думку, що є певне підприємство, яке розташовано на території певного села і людина займається підприємницькою діяльністю на законних підставах і сплачує податки, проте, у випадку, коли треба збудувати новий магазин, або школу, то у «добровільно-принудительном» порядку керівництво села звертається до цього підприємця — якщо він хоче працювати, то він повинен «жертвувати» певні кошти.

Модератор: Що можна назвати корупційними діями загалом?

Респондент 1: Мені здається, що корупцією є все, що йде проти законодавства і все це є, звичайно, негативним явищем. Ми не можемо казати, що інколи можна вдаватись до корупції, а інколи не можна. Є класний вислів, що «корупція починається з кожного з нас», а не тільки з високих посадовців. До цього не можна вдаватись, але в наших реаліях життя у нас інколи немає іншого вибору, окрім як вдаватись до корупції. У нас немає вибору, бо нас примушують до цього і будуть примушувати, поки не будуть нормальні закони.

Респондент 2: Блат — не є корупція, на мою думку. Там нема конкретної мети. Більше робиться поступка, аби покращити стосунки з цією людиною, щоб пізніше також до неї звернутись. Це не корупція, бо, якщо мене попросять допомогти з чимось, то я допоможу, а потім я можу попросити ту людину зробити сайт. Це скоріше обмін не є незаконним. А корупція більше пов'язана з фінансами та використовуєш свої повноваження і можеш натиснути на когось, аби прийняти закон, наприклад в парламенті. Тобто тиск можна також вважати частковою корупцією.

Респондент 3: Корупція — це не все те, що є та прописано в законі. Да, я вважаю, що блат — це корупція, бо людина отримує так посаду, зловживаючи своїми повноваженнями. Так, це може бути і на благо, але це не відмінняє факту того, що це є корупція.

Респондент 4: При слові «блат» у мене виникло в голові про те, що сказав попередній респондент, що використання своєї посади не завжди вимірюється фінансами. Наприклад, ректор хоче влаштувати свою дитину в університет, але дитина, відверто, тупа. Таким чином діє блат, так, це корупція, яка не обов'язково виражається у фінансових штуках.

Респондент 5: Хочу сказати, що якщо людина влаштовує свою дитину в університет, то це вже корупція та домовленість, а не зовсім «блат». Для мене «блат», коли друг працює десь, де проходить концерт і в нього ж зайвий квиток і друг погоджується тебе провести. Я не розглядаю таке як корупцію.

Модератор: Як би Ви оцінили діяльність антикорупційних інститутів в Україні?

Респондент 1: Мені здається, що там абсолютно повний безлад і, якщо брати це все — НАБУ, НАЗК, Антикорупційний суд — все має працювати в єдиній системі. Є справи, проте їх є розглядають, бо антикорупційний суд стоїть і таке нововведення, яке в нас не працює. Мав досвід спілкування з детективом НАБУ, чесно справило не дуже гарне враження. Люди ніби розуміють, як це має все працювати, проте у нас таке законодавство, що у них в принципі зв'язані руки. Вони існують лише формально на папері.

Респондент 2: Я погоджуюсь з попереднім респондентом, вони є керованими та не є незалежними, тому у нас зараз багато органів, які залежать від МВС. Вони не працюють так, як мали б. Коли утворюється якась інституція, то люди думають, що це буде функціонувати по одному, а в реальності — все по-іншому. Так само сталося із цими органами.

Респондент 3: Це повністю бардак. Я колись була на лекції (КОГОСЬ ТАМ, хто займається дослідженням корупції) і там зазначали, що у цих органів є боротьба один з одним, а вони мають діяти разом. Не впевнена, але здається півроки тому одна структура звинуватила голову іншої структури у хабарництві та корупції. Суть в тому, що в них дійсно більше йде боротьба, а не співпраця, як має бути. Вони мають співпрацювати, щоб ефективно проводити цю реформу і ефективно боротись з корупцією. Ці органи займаються ніби різними рівнями корупції, проте вони не є ефективними.

Модератор: Від кого, на Вашу думку, взагалі залежить подолання корупції в Україні, хто найбільш відповідальний за боротьбу з корупцією?

Респондент 1: Судова система. Антикорупційні органи мають діяти на підставі ухвали суду, а виходить так, що вони приходять до суду, аби отримати ухвали, а хтось до цього заніс в суд «відкат» і на цьому вся справа загальмувалась.

Респондент 2: Я думаю, що це залежить від кожного, «стосується кожного», ми всі робимо корупцію, ми всі залежні від неї. Поки ми всі будемо її породжувати — вона не припинить своє існування. І не потрібно казати, що винувата влада, корупція в кожного з нас і кожен з нас дуже часто користується цим. Тому це реально залежить від кожного.

Респондент 3: Мені здається, що все ж таки це судова система, яка має в ідеалі стримувати дві інші гілки влади від зловживання своїми повноваженнями, тому саме вона відповідальна за боротьбу із корупцією.

Модератор: опишіть типового корупціонера.

Респондент 1: На мою думку, корупціонером може бути кожен, тому я скажу дуже просто, типовий портрет корупціонера — людина чоловічої статі, людина жіночої статі.

Респондент 2: Тут треба дивитись на сам рівень корупції. Ми можемо собі уявити середньостатистичного Голову Сільської Ради — пузатий дядько часів «совка», який дуже любить брати хабарі. Ми не можемо казати, який портрет. Якщо ми кажемо про дрібну корупцію, то можна просто подивитись у дзеркало і буде портрет типового корупціонера. Ну можу кинути фотки власника каналу, на якого я працюю, і ви зрозумієте, яким є типовий корупціонер. Насправді кожна людина вдається до корупції, ми не можемо казати, що є якісь категорії людей, які вдаються до неї.

Модератор: Чи ставали Ви коли-небудь свідками корупційних дій?

Респондент 1: Загалом, я можу сказати, що була свідком багатьох корупційних дій. Останнє, що було — коли я потрапила в аварію, і по суті винуватцем аварії була «п'яна в стельку» людина, по суті мали б евакуювати машину, забрати у нього права, я не дуже добре знаю законодавство, проте він просто «домовився» з поліцією, хоча, здавалося б, це не просто якесь дрібне правопорушення. Це серйозне правопорушення, яке стало каталізатором аварії. Інший приклад — коли тобі треба лягти в лікарню, а тобі кажуть «у нас немає місць». Проте, коли ти питаєш про платні палати — одразу з'являється місце.

Респондент 2: Я після 9 класу змінював школу на модну одеську школу і потрібно було заплатити хабаря. Там навіть була така фікція, що треба було скласти іспити, щоб вступити у цю гімназію. Я склав на максимальний бал, але всеодно сказали, що треба занести хабаря. Постійно таке. Я не хочу казати про правоохоронців наших улюблених, бо всі розуміють, що «мусора не люди».

Респондент 3: Знову про мусоровлюбимих. Зараз на період сьогодення я був свідком такої ситуації, що особа, будучи явно в нетверезому стані сідає за кермом, його намагаєшся спинити, а він каже «навіщо, мене зупинять поліцейські і просто назвуть суму хабаря». Ця особа їхала на машині, яка б точно привернула увагу — старий роздрібаний Жигуль, здається. Шанси, що його зупинять і поліція зрозуміє, що він п'яний, були стовідсоткові. Проте він сів за кермо і поїхав.

Респондент 3: Я теж згадала про школу, коли я переходила з однієї в іншу. Я також складала вступні іспити, можливо там навіть було два рівня корупції. Спочатку моя тітка занесла бутилку коньяку, банку ікри, потім це не спрацювало. Довелось шукати зв'язки і телефонувала жінка з районного управління освіти директорці школи, після чого я вступила до школи.

Модератор: Чи був у когось з Вас, або Ваших знайомих досвід, коли у Вас вимагали наряду давання хабаря?

Респондент 1: Постійно у знайомих були випадки, коли знайомих ловили на наркотиках і першим же питанням було не якісь там паспорти, чи ще щось, перше питання від правоохоронців було: «ну що, будемо домовлятися?» і одразу писали суму і домовлялись. Саме в правоохоронній системі найбільше вимагання хабарів, якщо не враховувати якісь владні органи.

Респондент 2: У знайомій в Одесі в медичному університеті взагалі є розцінки, скільки коштує вся сесія, тисячу доларів і все, можна не приходити.

Модератор: Що можете розказати про «блат», чи були у Вас, або знайомих приклади таких випадків?

Респондент 1: Хочу розказати про медичну сферу, моя подруга, коли вступала в університет в Києві, її мама працювала у певній лікарні і знає, там треба заповнювати форму 086 для медогляду і її мама просто на роботі заповнила її цю довідку. Я думаю, що це можна віднести до «блату».

Респондент 2: У мене така сама ситуація, що цю довідку для поселення в гуртожиток половина знайомих зробила через маму однієї з однокласниць, яка є

лікарем і вона просто забрала ці довідки і принесла їх заповненими.

Респондент 3: У мене тітка лікар, тому вона мені також робила форму 086 і писала довідки, які мені були потрібні.

Модератор: Чи мали хтось із Ваших знайомих досвід із купівлею голосів під час виборів?

Респондент 1: В мене була така ситуація, що кандидат від партії «Біла церква разом», чи щось таке, заносив продовольчі пакети для пенсіонерів і влаштовував екскурсії для пенсіонерів.

Респондент 2: Я знаю приклади, але це не були мої знайомі або друзі, на цих виборах кандидати від партії, або самовисуванці, роздавали аптечки — це був непрямий підкуп, або заносили продовольчі продукти, інший приклад — тенденція, коли в депутат Ілленко дає кошти для гуртожитку НАУ і люди, які управляють гуртожитком змушують студентів голосувати за нього. Часто управлінці гуртожитків впливають на вподобання студентів під час виборів.

Респондент 3: Здається у нас була така штука в гуртожитку. Вахтерши також просили, щоб ми розписувалися за якогось депутата, це було рік тому, здається.

Модератор: Чи боретесь Ви, або Ваші знайомі з корупцією?

Респондент 1: Так, я можу сказати за себе, що всі штрафи, які я отримаю за порушення правил дорожнього руху я буду сплачувати, а не відкупатись на місці. Це моя принципова позиція, але поки я не користувався нею.

Респондент 2: Зі свого досвіду, я максимально намагаюсь уникати корупції. Так само була історія зі школою та лікарнею. Я краще записуюсь у якісь приватні лікарні та плачу за послугу і додатково нічого не несу. Або зараз є сімейний лікар і я перевірила, чи не будуть у мене нічого вимагати — у мене нічого не вимагали. Проте, якщо писати скарги, то треба базуватись на якомусь підґрунті, бо сам ти не зможеш щось довести.

Респондент 3: Боротись с корупцією неможливо, як я вважаю, можна або збільшити, або зменшити її. Повністю побороти корупцію — утопія. Я можу сказати, що я не даю хабарі, якщо казати про класичне визначення корупції. Все

це мені не дозволяють мої моральні норми, бо є люди, які не можуть дозволити собі дати гроші за якусь послугу. Стосовно «блату», то тут я не дуже сприяю зниженню, бо я вже зазначала чому. Корупція є і в неурядових організаціях, точніше «блат», коли по зв'язкам тебе беруть на певні проекти. Неможливо побороти корупцію, але можна знизити її рівень.

Респондент 4: Я коротко додам, що я принципово вступила до Могилянки, щоб не платити за освіту та екзамени. Я принципово обирала Могилянку.

Модератор: Коли вимагали хабар, чи були такі випадки, коли Ви відмовлялися його давати?

Респондент 1: Коли лікар вимагав хабар, то я не погодилась і пішла до іншого лікаря.

Респондент 2: Як він саме вимагав хабар?

Респондент 1: Він натякав, що я зможу лягти до клініки ще додаткові кошти. Тобто не зовсім напряду, але зрозуміло. Проблема в тому, що якщо йому не дати хабар, то він може потім мене погано обстежувати і це вплине на моє здоров'я.

Респондент 2: Я заперечує таке, бо жоден лікар не зацікавлений в тому, щоб тобі було гірше.

Респондент 1: Може я не так виразилась, проте можуть бути такі ситуації, що лікарі виписують якісь дорожчі препарати, бо у них є домовленості з кимось.

Модератор: Чи звернулися б Ви, або звертались раніше до правоохоронних органів через корупційні дії?

Респондент 1: Я маю міркування, що якщо складеться ситуація, що з мене будуть потребувати гроші за послугу, яку я не маю платити, то... наприклад, була така ситуація, коли я отримував права, а їх видають на наступний день, то мене запитати чи не хочу я пришвидшити це за додаткову плату. Я сказав, що ні і прийду вчасно, щоб не сплачувати додатково, бо я вже заплатив за пластик. Проте я не звертався до правоохоронних органів, мені було простіше просто відмовитись, ніж писати якусь заяву тощо.

Респондент 2: Я скажу про загальну тенденцію і про свою думку. Мені здається, що більшість людей не йде до правоохоронних органів, якщо вони стають жертвами корупційних дій. Не йдуть, бо поліція не є ефективною. Якщо б в мене попросили гроші в поліклініці, наприклад, я б не пішла до поліції. Якщо б попросили гроші при вступі до університету, чи сфері, яка є більш важливою і сума була великою, то можливо я б пішла до поліції, якщо б у мене не було іншою кращої альтернативи. Я маю на увазі те, що якщо у мене просять гроші при вступі до КНУ Шевченка, то я просто піду до Могилянки.

Модератор: Якби Ви були державних службовців, чи скористалися б Ви можливістю працевлаштування своїх знайомих, родичів?

Респондент 1: Наприклад, якщо це судова система, то це заборонено законом. Родичі не можуть працювати в одному місці, в ідеалі там це не можливо. Це стосується також вищих ешелонів. Проте і влаштував би, якщо ці особа відповідає кваліфікації, я знаю, що це справді крутий чувак. Якщо я можу довіряти і знаю, що вони професіонали — так.

Респондент 2: Так, але в разі їхньої компетентності. Якщо я б був відповідальним за інфраструктуру міста і мені потрібно було б візуальне оформлення сайту, я б скористався допомогою знайомих, які роблять сайти, я б доручив цю роботу їм. Але в разі, коли потрібна бригада малярів-штукатурів, я б не запрошував свого брата, який не вміє штукатурити. А якщо в разі, якщо я Голова відділу і мені потрібний мій секретар, я б доручив цю роботу людині, яка має найвищу кваліфікацію в цій сфері і кому я зміг би довіряти, якщо це буде знайома людина, в принципі, якщо він буде робити роботу, то добре.

Респондент 3: Я погоджуюсь з тезами про компетентність. Якщо це просто твій родич, що попросив тебе «протягнути», проте ти розумієш, що ця людина нічого не вміє, а може лише робити самогон. А якщо ти знаєш, що людина компетентна і знає свою справу, може працювати, то це є можливим. Можливо, це не дуже правильно в демократичному світі, проте таке допустиме.

Респондент 4: Направді, якщо був якийсь конкурс і лишається 2 кандидати, а один з них мій друг і вони по кваліфікації обидва підходять, то я оберу свого

друга. Бо я знаю його характер, як з ним працювати та спілкуватися. Бо завжди є той період, коли ви «притираєтесь» один з одним і з новою людиною цей період тривав би більший час. Друга ти знаєш, як з ним комунікувати, тому робота була б ефективнішою. Тому можна брати надійних та «своїх людей», на мій погляд.

Респондент 5: Я хочу погодитись з попередніми респондентами, тобто я б взяла людину по «блату» лише у наданні одноразової послуги — зробити сайт, зняти відео і так далі. Чи взяв(-ла) би я секретаря чи помічника зі своїх знайомих — ні. Іноді псуються відносини з друзями в таких умовах, але я б допоміг(-огла) йому влаштуватись в інший відділ, або в іншу структуру.

Модератор: Чи може людина, корупційні дії якої було доведено займати державні посади.

Респондент 1: На мою думку, ні. Те що сталося один раз може повторитись ще. Особливо що стосується високої посади та добробуту людей. Ніхто не захищений, що вона візьме великий хабар, вона немає виправдання.

Респондент 2: Як правило, коли людина взяла хабар йде далі покарання і вона втрачає права займати певні посади. Але я погоджусь, що люди не міняються.

Респондент 3: Я теж це хотів(-ла) сказати, що тут грає роль психологічний чинник. Людина один раз взяла хабар і далі також бути чинити.

Модератор: Що на Вашу думку треба зробити, щоб максимально знизити рівень корупції?

Респондент 1: Це мають бути жорсткі міри з повним вилученням майна, яке було зареєстровано на найближчих родичів також. Особливо, якщо це можна довести, якщо людина була безробітна, а на неї було зареєстровано авто. Це має бути ув'язнення безумовне, щонайменше 5 років і до пожиттєвого.

Респондент 2: Я абсолютно не погоджуюсь, оскільки я слухав(-ла) предмет «кримінологія», тобто чому люди взагалі вчиняють злочини. Кажуть, що чим більш жорстокі покарання, тим більше вчиняють ті злочини. Ніхто не буде перевіряти родичів, надто складна процедура. Чим більше давить, тим більше

будуть вчиняти ці злочини. Це так працює за кримінологічними дослідженнями.

Респондент 3: Мені здається, що викорінення корупції займе багато часу, точно не один рік. Тому що потрібно взагалі подолати цю звичку людей давати хабар. Люди дійсно звикли з народження, бо бачать, що батьки дають хабарі і вони думають, що це нормально і продовжують також давати вже у дорослому віці.

Модератор: Чому важко перестати давати/брати хабарі?

Респондент 1: Це скоріше за все звичка та прив'язаність до суспільства, якщо всі навколо це роблять, чому я не можу так робити. Це увійшло в норму, а якщо це входить в норму, то тоді вже не норма те, що ми не даємо хабарі. Це просто треба усвідомити, що ти чиниш неправильно і ці норма є неправильною. Тут вже треба усвідомити цю проблему.

Респондент 2: Перший чинник — егоїзм або егоцентризм, коли людина думає лише про свою вигоду. Інший чинник, є таке дослідження, що коли ми працюємо на роботі певній і думаємо про збільшення зарплати, що було б добре, проте ні, доведено те, що щоб людина була задоволена своєю зарплатою її треба збільшити мінімум вдвічі. Людина вважає, що достойна більшого. Тому значно легше попросити про хабар. Третя причина — небажання супротиву, нам легше закрити очі, ніж щось робити. Легше закрити очі і не знижувати рівень корупції.

Думки респондентів щодо феномену корупції (уточнення)

Респондент 1: Я хочу повернутись щодо питання про те, що треба робити. Система органів, яка зараз є — неефективна. Треба подумати, як це все має працювати. Можна скоротити ці структури, проте я частково згоден(-на). На її структури йдуть кошти з бюджету, проте якщо вони не ефективні, чи є сенс витрачати на них кошти. Я не знаю точно, що відбувається в цих структурах, проте я б розібрався(-лась) в тому, чи вони взагалі всі потрібні. І, звичайно, я би радив(-ла) нашій державі впровадження якоїсь комунікації з населенням, щоб вони змінили підґрунтя і спробувати змінити мислення українців. Це довгий шлях, але потрібний.

Респондент 2: Також стосовно цього питання. Побороти рівень корупції можна лише шляхом підвищення добробуту життя. Підвищити зарплатню і тоді всім буде вистачати грошей. І також, наркотики та проституція — це все потрібно легалізувати. Як можна підвищити життя? Наповнення бюджету. А наповнення бюджету можна забезпечити легалізацією цього бізнесу.

Додаток 4. Транскрипт онлайн-фокус групи з магістрами НаУКМА

Модератор: Що ж таке взагалі корупція, на Вашу думку?

Респондент 1: корупція — це abuse владних повноважень, тобто коли людина має владу, і за нею немає контролю, і вона може її використовувати у своїх цілях.

Модератор: Нагадаю, що це не екзамен, я просто запитую про Ваше ставлення, почувайтесь вільно і висловлюйте будь-які свої думки з цього приводу. Все, що Ви думаєте про цей феномен, можете сказати. Хто ще бажає висловитися?

Респондент 2: Можливо, це один зі способів отримати бажане неправомірним шляхом.

Респондент 3: Хочу додати, можливо це не тільки про отримання влади, радше про зловживання нею вже після її отримання.

Модератор: Як Ви вважаєте, наскільки поширеним це явище є в Україні?

Респондент 1: Думаю, що десь відсотків дев'яносто п'ять, якщо дивитись по населенню України... Більшість людей колись, можливо недавно, можливо давно, вдавалися до корупції.

Респондент 2: Насправді в нас дуже поширена, на всіх рівнях і у всіх масштабах, так що дев'яносто-дев'яносто три відсотки точно.

Респондент 3: Мені здається, що це явище є дуже поширеним і здається навіть, знаєш, таким — прийнятним у нашому суспільстві.

Модератор: Як Ви думаєте, які причини такого рівня корупції? Я нікому не розкажу, не переживайте...

Респондент 1: Це моя здогадка, можливо це якось пов'язано зі звичкою з радянських часів вирішувати багато питань через блат, і це якось залишилося, при чому не стало засуджуватися вчасно. Так і поширилося.

Респондент 2: Низький рівень доступу до якихось благ, низька можливість розвитку бізнесу, це є таким способом здобути їх (*блага — прим.*), коли зробити це іншими способами складніше. Я погоджуюся з попереднім респондентом у тому, що, скоріше за все, така тенденція почалася ще з часів Радянського Союзу, коли за допомогою зв'язків (вони були єдиним еквівалентом отримання чогось взамін) можна було отримати якісь блага, при чому ти не міг їх отримати за гроші, а міг тільки за допомогою зв'язків або через якісь владні повноваження, тож мені здається, що така культура може залишатися, тож вона в нас на якийсь час і залишилася.

Респондент 3: Погоджуюся з тим, що сказали попередні респонденти, а мені ще здається, що тут впливає якась недосконалість правової системи, і що це не тільки ті якісь патерни поведінки, які передались нам із Радянського Союзу, а ще й те, що законодавство не дозволяє достатньо ефективно, наприклад, вирішувати певні проблеми або недостатньо має правильних механізмів для того, щоб подолати корупцію.

Респондент 4: Я хочу додати до цього той факт, що у цій системі корупція і правова система — рекурентні через те, що і корупція впливає на те, що правова система не налагоджується, і правова система впливає на те, що корупцію важко подолати. Тобто коли є така культура корупції, а при владі люди, для яких це вигідно, водночас їм не вигідно будувати ефективну правову систему, щоб та запобігала корупції. Отже, корупція і правова система впливають одна на одну.

Модератор: Як Ви вважаєте, у якій сфері життєдіяльності в Україні корупція поширена найбільше?

Респондент 1: На мою думку, це медицина. Наступна йде освіта, і хотів би зауважити, можливо хтось скаже за політику, але я думаю, що там корупція не настільки розвинена, як у медицині, тому що, як правило, це видно по тому, наскільки легко увійти в нашу політику. Думаю, що корупція не є там головною проблемою. А от якраз медицина і освіта — якраз найпоширеніші галузі, де зустрічається корупція.

Респондент 2: Мені здається, що корупція в нас рівномірно поширена по всіх сферах, виникає всюди, є якісь владні повноваження як на державному рівні, так і на нижчому рівні — до місцевого самоврядування, і залежить вона не від сфери, а саме від рівня, тобто чим вищий рівень — тим більші об'єми.

Респондент 3: Я хотів(-ла) би додати про те, що дійсно згодна з першим твердженням про те, що корупція більшу частку займає в медицині та освіті ще й через те, що там можуть бути (якщо це медицина в основному) великі суми. Хочу додати ще про те, що, я не впевнена, що це пов'язано з рівнями саме в освіті, але, за моїми спостереженнями, це в основному не в школах чи університетах, а саме в коледжах або в професійно-технічних училищах, тобто якщо ми беремо освіту за рівнями, то це десь посередині.

Респондент 4: Я також впевнений(-на), що корупція виникає в більшості в ті моменти, коли ми починаємо стикатися з бюрократією, а це, як відомо, є в нас абсолютно всюди, де мова починає заходити про оформлення, про підписання якихось документів, угод, тендерів і всього іншого.

Модератор: Як Ви думаєте, є випадки, коли на корупцію можна закрити очі?

Респондент 1: Дивлячись для кого закрити очі, тобто на чию корупцію закрити очі. З одного боку, якщо наприклад особисто для себе, мені було б важко закрити очі, якби я був(-ла) учасником(-цею). Проте я дуже легко можу виправдати людей, які є учасниками корупційного процесу, людей, які несуть гроші та подарунки медикам, людей, які платять за навчання, коли в них вимагають, тобто я просто можу увійти в їхнє становище, виправдати їх, а

також мені здається, що у такій ситуації за корупцію має нести відповідальність людина, яка отримує вигоду, а не людина, яка віддає щось. Тобто той, у кого більше влади у цій ситуації, має нести відповідальність. Наприклад, у ситуації, коли в університеті або в навчальному закладі іншому студенти платять за оцінку, відповідальність має нести викладач, а не студент, який платить, хоча обидва є учасниками корупційного процесу, в них різна кількість влади, і все ж таки корупція — це використання цієї влади і владу використовує саме викладач, а не студент, і так само на інших рівнях.

Респондент 2: Ну я, в принципі, погоджуюсь із попереднім респондентом, тому що потрібно, ну, я б взагалі не закривала очі, але все-таки да, відповідальність завжди несе людина, яка використовує свою владу, перебільшує використання своєї влади, як сказали попередні респонденти, корупція дуже поширена в сфері медицини, люди там іноді буває опиняються у безвихідних положеннях, коли на кону в них стоїть там життя і здоров'я, і в цьому випадку, якщо вони дають хабар, якщо в них не було іншого вибору, то я думаю, що на це можна закрити очі. Проте відповідальність має нести людина, яка бере хабар.

Респондент 3: Буквально вчора я дивився(-лася) дуже цікаве інтерв'ю Дудя із Щербаковим, сорі, що відхиляюся від теми. Там якраз було таке ж саме питання. І Олексій там відповідав, що в деяких моментах да, наприклад, коли зупиняють ГАІшники, точніше вже поліція, зупиняє водія за те, що той їхав без увімкнених фар поза населеним пунктом, то в таких моментах можна, але наприклад коли поліція зупиняє машину із повним багажником зброї, то в таких моментах не можна. Як на мене, корупція починається із самих низин, тобто з деталей, і саме тому, на мою думку, закривати очі не можна ні на що, навіть починаючи з тих же самих фар. Дякую.

Респондент 4: Я насправді згоден(-на) з попередньо висуваним(-ою) респондентом(-кою) через те, що для себе я б міг (могла) виправдати хабар або що саме в галузі медицини через те, що тут в основному йтиметься про життя і здоров'я людини, а в іншому плані практично завжди є вибір, тому я згодна з тим, що, дійсно, якщо закривати очі на якісь окремі випадки, то, звісно,

це перекинеться і на інші, тож все-таки основним правилом і що має запроваджуватись — те, що не можна закривати очі на будь-які випадки.

Модератор: Яку дію, на Вашу думку, можна вважати корупційною? Які в неї мають бути ознаки?

Респондент 1: Якщо давати таке строге поняття, визначення поняттю корупції, то навіть цукерка є корупцією. Звичайно, на такому рівні ми нехтуємо цим. Ну, як нехтуємо, не можна казати, звичайно, що ми нехтуємо, тому що для нас це дозволено в якійсь мірі, да? Давати шоколадку за щось, і ми собі говоримо, що це не корупція. На мою думку, всюди там, де ти отримуєш якусь вигоду, і ти платиш за це коштами або шоколадками, це все одно є корупція, тому для мене, як я і сказав, із самих низин, шоколадка є теж корупцією. Хоча я не кажу, що я так не роблю. Для мене це, хоч і корупція, але я не кажу, що це неправильно.

Респондент 2: Я погоджуюся, що коробка цукерок може бути корупцією, мені здається, що корупцією є будь-яка матеріальна або нематеріальна вигода, якщо її людина не мала отримати. Наприклад, це може бути послуга. Під час навчання в КПІ на рівні «викладач-студент» доводилося стикатися з корупцією тільки у нематеріальному вигляді: це були послуги від студентів, наприклад там, написати якусь програму для викладача або зробити якусь частину роботи викладача, перекласти презентацію. Це також є корупцією, тому що це є послугою, але з приводу коробки цукерок мені здається, це запитання є трохи складним, коли ми доходимо до того, що люди іноді бувають вдячні, і вони можуть якось висловлювати це, наприклад, в мене дуже класна терапевтка, і мені було б дуже приємно, я не хотіла б отримувати за це якісь вигоди або привілеї, але хотілося би їй щось зробити приємне. Наприклад, принести квіти, але я цього не роблю, тому що я боюся, що це може бути сприйнято як елемент корупції, і я не знаю, що з цим зробити, не знаю, як це правильно регулювати. Мені здається, найбільш правильним варіантом є все ж таки уникати таких моментів і щоб це було врегульовано, що цього не можна робити. Можливо, це

перебільшення, і не завжди це логічно, але це необхідно, якщо ми хочемо уникнути корупції. На якісь жертви треба вже піти.

Респондент 3: Ну, для мене особисто корупція — це швидше якраз у фінансовому плані, як ми знаємо, чим вищий рівень, тим більший розмір цього фінансового хабаря може бути. Але, як тут уже згадувалося про те, що навіть коробка цукерок, чи там подарунок якийсь — це вже корупція, то оце і є, швидше за все, тим пережитком радянщини, який до нас прийшов, тому що це з тих часів вважалося, що якщо ти ідеш до того чи іншого чиновника, то тому потрібно було принести стільки-то грошей, тому — коньяк, а тому — цукерки. Це теж корупція. Звісно, все залежить від ситуації, бо якщо це справді вдячність, а не хабар за ту чи іншу справу або дію, то це можна не вважати корупцією.

Респондент 4: Якщо прискіпуватися до прикладу з цукерками, то коли ти їх занесиш до того, як відбувається обмін на послугу, це слід вважати корупцією. Якщо ж це одноразова дія і ти робиш це після, як знак вдячності, оскільки тобі справді допомогли, то це не впливає на оцей обмін послугами і так далі, тобто це можна вважати дією вдячності.

Модератор: Як Ви думаєте, використання певних неформальних зв'язків, наприклад, блату, телефонного права — це корупція?

Респондент 1: Це одне і те ж саме.

Респондент 2: Ну, по суті, це те саме, по суті це — зв'язки, по суті це — та ж сама корупція, але в іншому її прояві.

Модератор: Як Ви оцінюєте діяльність НАБУ, НАЗК, ДБР, Вищого антикорупційного суду?

Респондент 1: На мою думку, я точно не знаю про всі ці інституції, але ту інформацію, от наприклад, яку я читаю... Здається, деякі з цих організацій виконують свою роботу добре, і знову ж постає питання, що справи не доходять

до кінця. Тут ми ще звертаємося до судової системи, та якщо навіть НАБУ і САП, і ДБР ловлять, вони роблять свою справу, то коли до суду доходить, вироку ніхто не виносить. Складно давати оцінку, бо і результатів ми не бачимо, і проміжні дії не можемо оцінити. Якщо говорити окремо про ці структури, то можна відмітити деякі з них, наприклад, та ж НАБУ дуже популярна, часто можна про них читати, що вони роблять якісь успіхи, але до кінця їх ніхто не доводить.

Модератор: Як Ви вважаєте взагалі, від кого найбільшою мірою залежить подолання корупції в Україні, хто за це відповідальний?

Респондент 1: Хотілося би, звісно, сказати, що зміни починаються з кожного з нас, але мені здається, що в суспільстві, де ставлення до корупції є не настільки негативним, як хотілося б, дуже велика відповідальність лежить на судовій системі. А ще на громадянах і державних органах, що слідкують за корупцією, точніше за тим, щоб її не було. Ну і щоб справи доводилися до суду, і щоб вирішувалися в суді справедливо.

Респондент 2: Мені здається, що за вирішення проблеми все ж таки більшою мірою відповідальна державна влада, не можу конкретизувати, яка саме інституція має цим займатися, яка саме інституція за це відповідальна, проте я можу сказати, що це більше «зверху», оскільки це має бути систематично. Повинні бути зміни і на культурному рівні, і на правовому. Так само і звичайні громадяни повинні бути законослухняними, дотримуватися правил.

Респондент 3: За корупцію відповідальні, звичайно, люди. Я взагалі не можу навіть розглядати такої точки зору, що відповідальною є влада. Наприклад, корупція досі існує навіть у США, з їхнім рівнем розвитку судової системи. Впевнений, що в самій корупції винні лише люди. Лише сам народ винен. Неможливо побудувати таку систему, наприклад, голосування, для референдумів, оскільки завжди буде людський фактор, який можна купити чи обійти.

Респондент 4: для атмосфери покажу Вам житловий будинок на території університету Поплавського (демонструє на екрані), на місці якого мав би бути гуртожиток. Це так, просто для прикладу.

Модератор: Опишіть, будь ласка, типового корупціонера.

Респондент 1: Тут може бути дуже багато варіантів: студент, 22 роки, який хоче здати сесію, чиновник, 50 років, який хоче побудувати якийсь будинок замість гуртожитку, мені здається, що типового, як такого, немає.

Респондент 2: Згоден(-на), типового складно визначити, але якщо ми говоримо про типового-типового, то це взяти будь-якого українця, нехай зі стипендією в сорок п'ять доларів.

Респондент 3: погоджуюся, з таким широким розповсюдженням корупції, типового визначити складно, проте в мене є такий образ в голові, як чиновник середнього рівня в костюмчику з портфелем, з невеликим будиночком за містом, ось.

Респондент 4: погоджуюся з попередніми респондентами, от у мене теж образ, коли мені кажуть «корупціонер». то перше, що я собі уявляю — це такий «кабанчик-воротіла», такий десь собі «чиновнічок», який бігає і «рішає вопросікі», «на машиночке подскаківаєт», отаке от. Чоловічок років сорока п'яти, котрий допомагає комусь «от души». Але так, корупціонером можна назвати будь-кого.

Модератор: Чи ставали Ви коли-небудь свідками корупційних дій, якщо так, то яких саме і що Ви відчували на той момент?

Респондент 1: Коли я навчався(-лася) один рік у НАУ, я звідти тому і пішов(-ла), бо там це просто на кожному кроці... Ну, це був такий дуже типовий випадок, коли були типу секції на фізкультурі, і там можна було просто «купити залік», і тоді я би краще так і зробив(-ла). Але не вийшло, може й добре.

Респондент 2: Багато років тому, в КПІ була фізкультура... Перший семестр були спроби здати, все відпрацювати, а в кінці, щоб закрити всі «енки» (пропуски), довелося купувати м'ячі, чи медалі, вже не пам'ятаю. І я ж ніби намагався(-лася) відпрацювати, саме тому це було так образливо! У наступних семестрах ми закривали ці питання «авансом», бо так набагато дешевше. Потім була корупція, коли в перший день першокурсникам розповідали (людина, що відповідає за факультет по фізпідготовці), про життя на факультеті в цілому, і ця відповідальна людина одразу на дошці записала свій телефон, сказавши, що «якщо будуть проблеми», до неї можна звертатися. Тоді ми не зрозуміли, що це означало, але в кінці семестру все прояснилося (сміється). Потім ми робили ремонт у туалетних кімнатах університету, я був(ла) залученим(-ою) до процесу, бо був(-ла) головою СтудРади, ще зовсім без досвіду таких проектів, і через це ціну завищили, факультет переплатив за менш якісну роботу. Ремонт робила саме фірма проректора, підрядника змінити було неможливо, кому наскаржитися — ми не знали, бо просто боялися накликати на факультет «немилість» верхівки університету.

Респондент 3: Зазвичай я розумів(-ла) тих людей, які «дають на лапу». Є одна історія, про Могилянку. Є один друг, який розказував, що займається в спортзалі, і що в них часто не відбувалася секція за розкладом, у той час, коли в спортзалі були якісь сторонні люди (не з Могилянки), «мужики блатні якісь».

Модератор: Чи був у Вас або в когось із Ваших знайомих досвід, коли вимагали хабар?

Респондент 1: У мене є найкраща подруга, з якою ми знайомі дуже давно, яка навчалася в коледжі Грінченка, вона там провчилася три роки, якщо я не помиляюся, і за цей час майже на кожному році половину оцінок виставлялися в залежності від грошей, перездач було багато, тобто не заплативши, отримати навіть «зарах» було дуже складно.

Респондент 2: Приклад від сестри, що навчалася в НУБіПі, там було все значно простіше, тому що їм виставляли пряму прайс за той чи інший предмет або

залік. На «зарах» треба було здавати кілька разів, а щоб отримати гарні оцінки, необхідно було платити.

Респондент 3: У мене така ж історія про мою найкращу подругу, яка вчилася в КНЕУ на першому курсі, на маркетингу, і коли в них була «вишка» (вища математика — прим.), викладач прийшов на першу пару буквально з прайсом. За кожну оцінку — своя ціна. Ще був випадок із моєю бабусею, вона була хвора, і в установі, де вона лікувалася, вимагали хабарі від мами, яка за нею доглядала. Лякали, що можуть не надати певних необхідних послуг. Тому без хабаря не можна було обійтися.

Респондент 4: У Могілянці таке б не пройшло точно. Один наш викладач працював в університеті імені Т. Шевченка і сказав, що Могілянка — дуже молодий університет, тому в ній іще не створилися такі схеми. Також тут навчається дуже мало студентів, і є певна «прозорість». У мене не було ситуацій, коли мене змушували давати хабар. Хочеться відзначити університети, про випадки корупції в яких розповідали мої друзі: це КНТУ, НАУ, КПІ та Університет імені Тараса Шевченка. У кожному в мене є друзі, які розповідали про «чисті» випадки корупції. Мій сусід навчається в НУБіП, зараз проходять захисти курсових, у нього виявили плагіат і дали право обирати: переписати курсову за кілька днів або просто заплатити 8000 (вісім тисяч) гривень. Ще точно скажу, що чернігівська поліція бере хабарі, мій знайомий весь час «відкуповується» від патрульних.

Респондент 5: Не можу погодитися, що причина відсутності корупції в Могілянці — це студенти. Мені здається, що причина — це культура, тобто щось таке, що було насаджене «зверху». Студенти, які приходять, на першому курсі дізнаються правила Могілянки, сприймають їх і потім уже починають їх відтворювати. Тобто вони знають, що корупція — це неприйнятно, що платити — це неприйнятно, так само, як і робити безкоштовні послуги викладачам, а викладачі і не намагаються просити про це. Мабуть, є певні ідеологічні фактори при виборі Могілянки як місця навчання, а можливо сюди потрапляють

звичайні студенти, такі ж, як і до інших ВНЗ, проте тут вони набувають певних культурних цінностей.

Респондент 6: Не знаю, звідки в Могілянці взялася нетолерантність до корупції, але я пам'ятаю дуже показову історію з гуртожитком на Кудрі, коли розформувався якийсь університет, на природничий факультет мали прийти студенти і викладачі з того університету. Так ми і отримали той гуртожиток. Був своєрідний бунт, що разом із гуртожитком отримуємо і стару систему з хабарями, корупцією і т.д. Студенти були незадоволені такою ситуацією.

Модератор: Чи знаєте Ви когось, можливо, опосередковано, хто використовував неформальні зв'язки для досягнення певних цілей?

Респондент 1: Я знаю, що головний поліцейський у моєму місті (не знаю, як називається ця посада), він «кришував» вивіз лісу з міста, а за неформальні зв'язки — саме міський голова, його друг, теж був в курсі. Був навіть суд, СБУ їх зловила, поліцейський покинув свою посаду, проте все одно поновився на службі в поліції.

Модератор: Чи були такі випадки, коли людина була вимушена дати хабар?

Респондент 1: У моїй родині був якраз той випадок, коли бабуса хворіла і не було іншого виходу, крім як дати хабаря. І здоров'я на той момент переважило якісь поняття честі, так.

Респондент 2: Мені в дитинстві робили операцію, яка мала би бути безкоштовною, але вона коштувала 12000 (дванадцять тисяч) гривень у 2004 році, і далі я лікувався(-лася) в тому ж медичному закладі, ми з моїми батьками знали, що всі там платили гроші.

Респондент 3: Я знаю, що корупція дуже поширена в армії. Коли в нас почалася війна, всі почали шукати способи заплатити, щоб не потрапити в армію. Це теж можна віднести до безвихідних ситуацій. Зараз багато моїх знайомих купили «білий білет», до речі, в Києві він зараз коштує 4000 (чотири тисячі) доларів.

Модератор: Давайте поговоримо про вибори. Що Ви можете сказати про купівлю голосів на виборах? Як Ви до цього ставитеся? Чому деякі люди схильні продавати свій голос?

Респондент 1: Це може бути як прямий, так і непрямий підкуп, тобто хтось роздає гречку, хтось влаштовує свята для дітей, фестивалі якісь. Багато хто може вважати це не підкупом, а навпаки, доброю справою.

Респондент 2: Про добрі справи я погоджуюсь, це може не сприйматися як підкуп. Люди приймають такий підкуп через байдужість і зневіру. Ти вже настільки не віриш у те, що щось може бути нормально, що думаєш: «Ай, все одно, хоч гречку отримаю».

Респондент 3: Хочу погодитися з тим, що непрямий підкуп стосується малозабезпеченої верстви населення, тобто пенсіонери, наприклад, вбачають у цьому можливість отримати якісь блага для себе. Цю проблему можна було би вирішити, якби про це відбувалося якесь інформування на загальних каналах по телебаченню чи по радіо. Справа якраз у тому, що більшість людей, які мали би вирішувати цю ситуацію, цього не роблять. Можна спокійно брати ту ж гречку, проте голосувати так, як хочеться. «Дають — бери», але якось відповідальніше.

Модератор: Як Ви боретеся з корупцією особисто?

Респондент 1: Ну, я допомагав(-ла) організовувати антикорупційний мітинг у КПІ, щодо майна ректора у Чорногорії та «підрядів» своїм родичам. Ще я роблю репости щодо цієї тематики у соцмережах.

Респондент 2: А що якщо створити додаток, де користувачі могли би фотографувати, наприклад, неправильне паркування, інші порушення? Було б добре.

Модератор: Чи звернулися би Ви до правоохоронних органів, якби Вам стало відомо про факт корупційної діяльності?

Респондент 1: Я можу сказати, що зараз складно було би закрити очі на корупцію, зараз я звернувся(-лася) би і до правоохоронних органів, і до активістів, і до медіа, щоб розкрутили цей кейс.

Респондент 2: Погоджуюся, хоча наврядчи би звернувся(-лася) саме до поліції, радше до активістів, щоб цей випадок розкрутити.

Модератор: Якби Ви отримали якусь високу посаду, чи скористалися би своїми повноваженнями для працевлаштування рідних або друзів? Якщо ні, то за яким принципом Ви би формували свою команду?

Респондент 1: Тут усе залежить від того, як ми це сприймаємо і в якості кого ми би «підтягували» своїх людей. Якщо говорити про нашу галузь (ми з ІТ, інформаційні технології), то дуже поширеною є ситуація, коли ти потрапляєш до якоїсь хорошої компанії, ти починаєш підтягувати за собою хороших своїх знайомих, друзів, але от у нашій сфері ти не будеш робити цього просто так, бо в цьому просто немає сенсу, якщо в цих людей немає необхідних знань або навичок. Звісно, легше формувати команду з тих, кого ти вже добре знаєш, це ефективно.

Респондент 2: Повністю погоджуюся з попереднім респондентом. Гарним прикладом є зараз наш президент. Він почав «підтягувати» людей з «Кварталу», там багато посад, то напевно він керувався тим, що це просто люди, яким він довіряє. Я б робив(-ла) так само. Можливо, людям би це не сподобалося, але на таких високих посадах я би набирав людей, яким я справді довіряю (якби я дійсно бажав(-ла) добра Україні). Мені здається, що це гарний критерій.

Респондент 3: Я можу уявити ситуацію, коли запрошу на співбесіду вже знайому мені компетентну людину, але після всього студентського активізму на цій посаді, яку я отримала, займатися якимись корупційними речами не хотілося би. Якщо я буду знати, що серед моїх знайомих є хтось компетентний

на посаду, то я, звісно, скину йому чи їй цю вакансію, але якось впливати на те, отримає він цю посаду чи ні, не хотілося би.

Модератор: Що, на Вашу думку, потрібно зробити для того, щоб викоринити корупцію в Україні?

Респондент 1: «На війні всі засоби згодяться»... Проблема — систематична, тож і боротися з нею треба систематично. Це має бути і медіа, і вплив на культуру, інформація загалом, реформування органів, які мають із цим боротися, тобто весь комплекс.

Модератор: Що, на Вашу думку, спонукає людей залишатися складовими корупційного ланцюга?

Респондент 1: Дуже складно вийти з системи, коли ти в ній знаходишся, тут дуже багато для людей стоїть на кону, тож ніхто не хоче сходити зі свого «теплого місця». Якщо ти вже «попав» у цю схему, то радикально свою думку ти не зміниш. Ну і якщо хтось і висловить своє незадоволення, на цю людину завжди можуть натиснути ті, хто в системі.

Респондент 2: По-перше, ти несеш втрати, якщо виходиш із цього ланцюга. Якщо ти «зверху», то навіщо взагалі виходити? А якщо десь «нижче», то на тебе натиснуть і, можливо, створять загрозу життю чи здоров'ю.

Респондент 3: Ми тут говорили про «кумівство», то якраз ота людина, яка зав'язла в корупції, не виходитиме з цієї системи, бо якщо навіть до входження в цей «ланцюг» вона і не мала зв'язків із рештою корупціонерів, то тепер вони є більшою чи меншою мірою пов'язаними чимось спільним. Таким чином, вийти буде дуже складно або неможливо взагалі.

Респондент 4: Виникає залежність, як із наркотиками. Я сумніваюся, що в когось постає питання, як перестати брати хабарі, наприклад. Навпаки, я вважаю, що ставлять питання, як зробити так, щоб ніхто не вийшов із цих схем і решту учасників «не здав».

Модератор: Що Ви хотіли би додати щодо феномену корупції? Можливо, ми щось не обговорили, або Ви хочете підвести певні підсумки нашої розмови?

Респондент 1: Я вважаю, що діджиталізація, про яку ми теж згадували, це один із найважливіших кроків, які мають відбутися, щоб уможливити ті ж референдуми... Дуже хорошу ідею подали, мені про неї стало відомо, щоб розподіляти справи між суддями рандомно взагалі, тобто процес із одного міста може «випасти» судді взагалі з іншої області. Такими інструментами, на мою думку, можна викорінити корупцію хоча б на якомусь рівні місцевому. Наприклад, розстріли Україні не допомогли би, бо це нічого не змінилося б. Треба діяти іншими способами. Якщо ми говоримо про медицину, то вона має бути платною, таким чином відпаде потреба в неформальних платежах.

Респондент 2: Якщо підсумувати, то корупція — це, перш за все, люди, люди на місцях, і у мене така загальна ідея щодо подолання корупції: перш за все, зменшити саме людський фактор, людський вплив на прийняття тих чи інших рішень. Як зараз ми бачимо, зараз уже хороші показники ми маємо після різних реформ у нашій державі, в тому числі це стосується сервісних центрів МВС, які були створені на базі колишніх МРЕО, куди тепер можна записуватись онлайн, які проводять купу послуг онлайн і, багато моментів на яких корупція вже була майже знищена, проте система ще дуже недосконала, тому я знаю багато випадків «вирішення» питань навіть у новій системі за гроші. Проте масштаби дуже зменшилися, тому, перш за все, треба і надалі зменшувати людський фактор.

Респондент 3: Так, я теж хочу погодитися з тим, що треба зменшити людський фактор. Також потрібно ще розширювати доступ до інформації, щоб ефективніше викривати корупційні дії.

Додаток 5. Транскрипт онлайн-фокус групи з випускниками НаУКМА

Модератор: Почнемо з такого загального запитання - що таке корупція, на Вашу думку?

Респондент 1: На мою думку, це зловживання владою для особистої вигоди.

Респондент 2: Я вважаю, що це найбільш поширено серед чиновників.

Респондент 3: Не обов'язково це стосується саме чиновників, це також розповсюджується і на простих людей.

Респондент 4: Мені здається, що корупція може бути політичною і не політичною.

Респондент 5: Як на мене, це зловживання своїми можливостями та правами.

Модератор: Як Ви вважаєте, наскільки поширеним є це явище в Україні?

Респондент 1: Я вважаю, що дуже дуже поширеним, особливо зараз.

Респондент 2: На мою думку, ситуація з корупцією погіршилася саме за останній час.

Респондент 3: Зараз рівень корупції трохи підвищився, проте це є результатом діяльності попередньої влади, а не сучасної.

Модератор: Якими, на Вашу думку є причини такого рівня корупції в Україні?

Респондент 1: В нас люди вважають що будь-який бардак пов'язаний лише з корупцією, але це не завжди так. Це можуть бути помилки в менеджменті різних міністерств і районних чи державних адміністрацій.

Респондент 2: На мою думку, ситуація з корупцією погіршилася саме за останній час. Зараз ми бачимо багато скандалів стосовно корупції навіть серед чиновників та людей, що займають високі посади. При минулій владі таке було, проте не так одразу як при нинішній. Корупція зустрічається у різних

еквівалентах та формах, як грошових, так і стосовно робочих місць, посад тощо.

Респондент 3: Мені здається, що не всі зловживають своїми офіційними правами, бо людей, що працюють в уряді сотні і тисячі, тому, як на мене, лише половина з них дійсно займається корупційною діяльністю.

Респондент 4: Хочу додати, що насправді виявити рівень корупції дуже складно, бо ми не можемо знати насправді скільки людей приймають участь в корупційній діяльності. Як показує статистика, рівень корупції в Україні зменшився навіть порівняно з 2018 роком. Зараз він трохи підвищився, проте це є результатом діяльності попередньої влади, а не сучасної. З іншого боку, є плюс того, що ми знаємо про розкриття деяких корупційних скандалів, бо це означає, що людям не все одно, що ми боремося з цією проблемою. Якщо брати загалом, то Україна являється однією з найбільш корупційних країн за показником CPI, а це не дуже добрий показник.

Респондент 5: Я би хотів також зазначити що, як на мене, останнім часом багато речей, які раніше не вважалися корупцією та вважалися певною нормою, зараз являються корупцією. З одного боку це може відігравати певну роль в тому, що люди помічають більше корупції, але насправді поки це питання постає перед людьми кількість корупції може зменшуватися. Я висловлю можливо не завжди популярну думку, але мені здається, що все ж таки питання корупції є на всіх рівнях. Таким чином її використовують як елемент прикриття, щоб не звертати увагу на інші проблеми.

Респондент 6: Зараз, читаючи новини, можна побачити, що є розслідування випадків корупції на вищому рівні, вчасні заходи допомогли Україні повернути 107 мільйонів гривень, НАБУ притягнули до відповідальності 139 осіб, запроваджено роботу антикорупційного суду. Це підтверджує те, що відбулося багато зрушень у напрямку боротьби з корупцією. Тобто, ситуація трішки покращилася. Проте багато реформ не було втілено до кінця.

Респондент 7: Є дуже багато речей, які не є очевидними для нас, бо вони мають якусь непрямую, але певну вигоду. Ми можемо багато чого не знати насправді у плані корупції через те, що це замовчується у пресі.

Модератор: Де, на Вашу думку, рівень корупції є найвищим, в якій галузі?

Респондент 1: Я вважаю, що це будівництво. Це галузь, яка має досить широкі можливості і, відповідно, вона є найбільш корумпована. Наскільки мені відомо, більшість новобудов на певному етапі будівництва не мають певних документів, що і призводить до корупції. Часто корупція це насправді якісь недоліки в менеджменті. В нас дуже часто є багато речей, які виходять на ринок та починають використовуватися в суспільстві, але вони не є до кінця законно регламентованими. Це означає, що ці речі знаходяться в сірій зоні : коли вони не є до кінця легальними, але вони і не є забороненими. Відповідно, це не завжди можна вважати корупцією.

Респондент 2: Мені здається, що не дивлячись на те, що будівництво є досить корумпованою сферою, куди більшу роль корупція відіграє, наприклад, в медицині. Тому, я вважаю що є галузі з високим рівнем корупції, і такі галузі, де корупція проходить в більших масштабах, хоча і рідко. Або наприклад судова корупція В Україні, при якій для деяких людей робляться вийнятки, бо в них є гроші чи зв'язки.

Респондент 3: Якщо говорити про корупцію в юриспруденції, то варто згадати про неї в самих органах влади, тому що в Україні ця проблема стоїть досить гостро. Починаючи з Міністерства внутрішніх справ, служби безпеки України і також якщо подивитися на будь-яку судову структуру, то там рівень корупції все ще дуже високий. Якщо корупція в цій галузі сягає такого рівня, то що вже говорити про інші сфери.

Модератор: Що, на Вашу думку, спонукає людей вдаватися до корупційних дій?

Респондент 1: Мені здається, що однією з причин є низький рівень життя в Україні. Люди вдаються до корупції для того, щоб зробити своє життя хоч трохи кращим. Причина в тому, що корупція є частиною української культури. Тобто це означає, що в українців є тенденція до вирішення проблем за допомогою грошей та зв'язків.

Респондент 2: Я вважаю, що вирішальну роль відіграє питання про те, в який спосіб можна вдатися до корупції та чи буде за це покарання. Там, де держава ставить занадто жорсткі обмеження, є спокуса до корупційних схем. Якщо керуючий апарат слабкий, то становиться простіше звернутися до корупції. Треба робити або більш гнучкими інституційні правила або спрощувати людям життя. Є багато випадків, коли люди не хочуть брати участь в корупційних схемах, проте у них не залишається вибору. Бо є ситуації коли легше заплатити, ніж оформляти якісь папери.

Респондент 3: Я думаю, що якщо говорити про інший бік корупції, про високий рівень, то там навпаки штучно ускладнюють все, щоб вийшло багато етапів, начебто, десь там гроші і пропали. Тут не можна виявити винних, бо це дуже складний процес, в якому неможливо розібратися. Тому, на мою думку, на низькому рівні корупція настає через те, що важко вирішити питання чесним шляхом, а на високому рівні навпаки - корупція є, бо схеми складні.

Респондент 4: На мою думку, діє радянська система перерозподілу благ, чим вище в тебе положення, тим більше привілеїв ти маєш. Іноді аби встановити соціальну справедливість, люди вдаються до корупційних дій. Кожна людина починає піклуватися більше про себе, ніж про суспільство. Це пов'язано з роками репресій, коли кожен дбав лише про себе. Цей нездоровий індивідуалізм і призводить до того, що корупційна практика вважається нормою.

Респондент 5: Як на мене, саме після Майдану з'явився прошарок населення який є нетерпим до корупції. Для цих людей поняття інституційних бар'єрів, які штовхають до корупції, є дуже важливим. Є ситуації, коли в людей не

залишається вибору і вони змушені платити, бо це може становити загрозу їх кар'єрі або навчанню.

Респондент 6: Я вважаю, що зараз є певні прошарки населення, які хочуть повернутися до старого ладу, коли можна було давати хабаря і не замислюватися над наслідками, бо можна відкупитися грошима. Зараз вже треба перевірити декілька махінацій, аби зробити корупційну схему можливою.

Респондент 7: На мою думку, корупційна система за радянських часів створювала низку неформальних практик, за допомогою яких люди намагалися вижити. Тобто, якщо людина хотіла отримати якусь медичну допомогу, то вона мала принести лікарю одяг, їжу або ще щось з побуту. Така практика перенеслася і в наше пострадянське суспільство. Зараз, аби втілити в життя деякі свої потреби, люди вдаються до корупційних дій.

Модератор: Чи є такі випадки, коли на корупційні дії можна закривати очі?

Респондент 1: В мене був випадок, коли треба було робити фізіотерапію після операції. Аби пришвидшити процес оформлення документів, можна дати хабаря, або ж чекати неділю, доки всі документи будуть готові. Постає логічне питання, а коли ж тоді працювати. Тому я заплатив(-ла) ті нещасні 100 гривень, аби не погіршити стан свого здоров'я та допомогти тій бабусі, яка отримує копійки замість зарплати.

Респондент 2: На мою думку, корупція може бути справедливою, проте вона не буде легальною. Ми маємо визначити, чи хочемо ми мати країну, де дотримуються усіх правил, чи все ж таки нелегальна, але справедлива корупція є більш прийнятною. Якщо ми хочемо чесних людей, то ми не маємо робити винятки навіть для себе чи близьких, міра покарання є єдиною для усіх. Якщо буде здійснюватися покарання навіть за найдрібніші прояви корупції, тоді буде можливо навести порядок в країні.

Респондент 3: Як відомо, є різні теорії дослідження корупції. Одна з них розглядає суспільство як щось святе, та бореться з владою яка цю корупцію

поширює. Тобто треба просто карати тих людей, які є частиною корупції. Для цього створюється специфічні органи влади, які слідкують за тим, щоб корупція не розповсюджувалася. Але стимули, що породжують корупцію, нікуди не діваються (бюрократія, низькі зарплати, несправедливий соціальний розподіл ресурсів). Це одна з причин її вічного існування. Тобто боротися, в першу чергу, треба зі стимулами, а потім вже з наслідками.

Респондент 4: На мою думку, деяку частину корупції можна легалізувати, зробивши з цього законний прибутковий бізнес. Якщо в людей будуть гроші, в них буде менше бажання вдаватися до корупційних дій. Цей бізнес буде нормально розвиватися, без корупції, частина грошей буде йти на розвиток, частина на податки, тощо. Бо не завжди процедура, яка на папері коштує копійки, вартує стільки ж на практиці. Це змушує людей вдаватися до корупції. Цього можна уникнути при частковій її легалізації.

Респондент 5: Я би хотів(-ла) підняти етичну проблему корупції. Виникає питання, чи треба боротися з самим хабарництвом чи варто частково легалізувати корупцію. На мою думку, все залежить від контексту. Я вважаю, що коли ти знаходишся в суспільстві, яке не залишає тобі вибору і змушує давати хабаря, то це не варто засуджувати, треба змінювати саму систему, щоб не треба було платити. Треба боротися з системою і розуміти причини, які лежать в основі цих проявів повсякденної корупції на всіх рівнях.

Респондент 6: Мені здається, що не можна виправдати людей, які вдаються до корупційних дій, але є різні ситуації і різні люди. Більшість йдуть на це, аби спростити собі життя. Але, як на мене, ні в якому разі не можна закривати очі на хабар.

Респондент 7: Я вважаю, що навіть в корупції є різні нюанси та аспекти. Іноді людина має власну вигоду, іноді вона підпорядковується певному механізму. При відмові підкорятися певній схемі є загроза втратити роботу. Тому майже ніхто не скаржиться. Корупцію треба карати, проте необхідно пам'ятати, що вона є частиною нашого менталітету. Аби змінити це, треба змалку змінювати свідомість людей.

Модератор: Як би Ви оцінили діяльність антикорупційних інститутів в Україні?

Респондент 1: Добре, що вони є, проти вони працюють не так, як повинні. Тобто вони системні, а нам треба змінювати систему. Тому, як на мене, не з них треба починати.

Респондент 2: Як на мене, ці органи зроблені більше для виду, ніж для діла. Вони не мають тої ефективності, яку мали б мати.

Респондент 3: Я вважаю, що прокуратура, СБУ, та інші органи законодавчої влади мають бути незалежними та не мають воювати між собою. Лише за таких умов можна навести порядок в країні. Якщо починати реформи, то це варто робити з самого верху.

Респондент 4: На мою думку, треба створювати різні відомства, які будуть регулювати один одного. Це є важливою складовою розвитку держави. Аби не було монополії в якійсь з організацій, треба позбавити її таких прав.

Респондент 5: Мені здається, що роль цих організацій перевищена, бо всі ці розслідування можна припинити за допомогою тієї ж корупції. Плекаю надію, що колись вони все ж таки себе виправдають.

Модератор: Від кого, на Вашу думку, взагалі залежать подолання корупції в Україні, хто найбільш відповідальний за боротьбу з корупцією?

Респондент 1: На мою думку, це дуальність структури і дії. Коли система формує індивіда, а індивід впливає на систему.

Респондент 2: Я вважаю що вирішальну роль відіграє населення.

Респондент 3: Як на мене, це певною мірою залежить від влади.

Респондент 4: Зокрема, вищий антикорупційний суд призначений для того, щоб розслідувати корупцію серед верхівки населення. Мені здається, що треба якраз

починати звідти, бо саме ті люди керують країною, і від них залежить напрямок розвитку суспільства.

Респондент 5: Боротьба з корупцією не може бути політичним лозунгом передвиборчої кампанії. Це є системні і структурні зміни в суспільстві, які займають не один десяток років. Тому їх неможливо вирішити одразу.

Модератор: опишіть типового корупціонера.

Респондент 1: На мою думку, це пузатий дядя, який у свою чергу все рішає, постійно порушує закон, їздить на багатьох автомобілях, постійно порушує правила дорожнього руху, може вирішити будь-яке питання за допомогою грошей — такий собі «злодей».

Респондент 2: Мені здається, що це звичайна людина, яка виглядає скромно, проте має неабиякі фінансові можливості, бо вона бере участь у корупційних схемах. Це людина, яка не вміє розпоряджатися своїми фінансами та активами.

Респондент 3: Я згоден, що це людина, яка не вміє розпоряджатися своїми фінансами, що були здобуті незаконним шляхом. Вона нікуди їх не реінвестує і не вкладає у нерухомість. Тож ці гроші просто лежать і обезцінюються з часом. Ця людина ніколи їх не крала і не знає що з цим робити.

Респондент 4: Я вважаю, що це безжальна людина, яка до останнього буде стояти на корупції, вирішить будь-яке питання за допомогою грошей та буде вимагати хабар за свої послуги. Тобто це людина, яка може без сумніву переступити через життя інших людей, і вона буде вважати це нормальним.

Респондент 5: На мою думку, корупціонера визначає той факт, що найчастіше це та людина, що має владу. Вона може спокійно обкрадати людей та вести тіньовий бізнес.

Респондент 6: Мені здається, що насправді корупціонери - це ті люди, яких ми бачимо по телевізору. Найпоширеніший образ корупціонера - це дрібний бізнесмен, або роботяга, який відповідає за колектив і може потроху викрадати з бюджету цеху або підприємства.

Модератор : Що Ви думаєте про купівлю голосів під час виборів?

Респондент 1: Як на мене, на цей фактор впливає низький рівень життя. Через низький рівень освіти, виникає низький рівень громадянської свідомості. Відповідно людині все одно хто буде керувати країною.

Респондент 2: Насправді, якщо ми говоримо саме про вибори, то тут справа полягає в тому, що обирач думає, що його голос нічого не вартий і краще все одно не стане. Саме тому існує корупція в плані продажу голосів за гречку, за 500 гривень. Ця схема тримається на тому, що людина думає, що її голос нічого не змінить.

Респондент 3: Я вважаю що, одна з причин того, чому торгують голосами - це не можливість відрізнити кандидатів. Проблема в тому, що люди не вміють їх оцінювати. В них немає політичної освіченості.

Респондент 4: Мені здається, що це приклад дуальної структури та дії. Не освічені люди, що є соціальна складова і нестійкі демократичні інститути, які дозволяють це робити.

Респондент 5: Як на мене, купівля голосів та продаж голосів є результатом слабкої політичної системи. Бо коли нема за кого голосувати, то тобі легше продати свій голос, бо це суті не міняє, все одно немає доброго кандидата, який був би кращим за інших. Зараз ця махінація вийшла на зовсім інший рівень, тепер людей обманюють, даючи пусті обіцянки на передвиборчих кампаніях.

Респондент 6: Насправді, коли Порошенко намагався застосувати обмін ресурсів в областях нічого не вийшло, бо був дуже низький ефект, і ця стратегія себе не виправдала. Це вже пов'язано з низькою політичною освітою, де партії прив'язані до лідерів або взагалі ні до чого не прив'язані і плавають від ультраправих до радикально-соціалістичних настроїв. Кожен міняється, як хоче, і не має чіткої партійної структури. Все це базується на мультимеседжі: кожній людині говоримо те, що їй подобається. Як же цьому протистояти? Будемо вчитися на помилках.

Модератор: Якби Ви були державним службовцем, чи скористалися би Ви можливістю працевлаштування своїх знайомих, родичів?

Респондент 1: Як на мене, це не дуже гарна ідея, бо таким чином ми розповсюджуємо корупцію. Якщо ми призначимо на важливу посаду свого родича чи знайомого, який не має достатньо навичок для цієї посади, то це буде мати погані наслідки.

Респондент 2: Але знову ж таки, кого тоді призначати на посади, якщо не своїх людей. Наприклад, людина знаходиться в оточенні політика і з формальної точки зору вона пройшла конкурс і видимого порушення немає, але ми розуміємо, що ця людина все одно пройшла по блату. Все було зроблено за правилами, проте ми розуміємо за яким методом обирався кандидат. Чи можемо ми називати це корупцією і як взагалі ставитися до такого?

Респондент 3: Мають бути модифіковані умови того, як приймати людей на різні посади: відкритий конкурс, прозорі результати, щоб в усіх людей були однакові умови. Не можна розсаджувати своїх людей навколо себе, оскільки це зіграє негативний ефект на авторитарного чи не зовсім демократичного лідера, який робить таку практику. Тому можна сказати, що ця практика себе не виправдовує на рівні політичних дивідендів, але може виправдати на рівні фінансових інтересів і подальших неформальних благ.

Респондент 4: Абсолютно погоджуюсь, немає ніякої альтернативи тендерам і прозорим виборам. Вони показують себе як найбільш ефективні в перспективі.

Респондент 5: Те як проводяться тендерні закупівлі - це все одно набагато краще і більш прозоре, ніж воно є зараз. Усюди є свої недоліки, але загалом ця схема працює. Доводиться інколи переплачувати, інколи доводиться брати кращий продукт, але це вже на державному рівні і поки що працює.

Респондент 6: Я хочу сказати, що в нашій компанії була проблема саме у тендерах. На дуже багато речей ми хочемо знизити ціну та іноді за правильність треба переплачувати.

Підсумок щодо корупції в Україні

Респондент 1: Як відомо, є ціла купа рекомендацій від Transparency International, від різних міжнародних організацій та від розумних людей всередині країни, які достатньо хоча б якось виконувати. Цього вже буде достатньо.

Респондент 2: Як на мене, буде дуже смішно пропонувати свої кроки по боротьбі з корупцією, коли вже є готові методи, варто лише їх використати.

Респондент 3: Є багато методологічних робіт, у яких є інформація про те, як правильно боротися з корупцією, треба лише їх відкрити, але ніхто цього не робить.

Респондент 4: Весь інструментарій нашого вимірювання корупції полягає в тому, що люди, які пишуть, як боротися з корупцією, самі використовують її як інструмент влади.

Респондент 5: Я вважаю, що вирішуючи питання дуальності структури та дії, варто сказати про те, що є влада, яка спричиняє можливість або навіть є стимулом для корупції, та корумпований народ, який використовує цю систему. Потрібно також піднімати освіту, вона має бути на високому рівні, має бути максимальна прозорість, максимально чесні вибори, на суспільному рівні — має бути відкритість, гласність і освіта. Потрібно правильно підібрати формальні інститути під певні неформальні практики для того, щоб вони підходили одна одній. З урахуванням контексту законодавства треба зробити так, щоб людей не карали без причини, а навпаки, направляли б їх у правильному напрямку, щоб людина не шукала можливості обійти закон.